

**DR. CONSTANCE GERLINGS. DE ONTWIKKELING VAN EEN
GEËNGAGEERD THEOLOGE***

*"Wij hebben zoo gepoogd,
een beeld te ontwerpen
van de positie der vrouw
in het oudste Christendom".*

(...)

*"Wij hadden namelijk behalve
het wetenschappelijk doel,
dat in den titel werd aangeduid,
de bijbedoeling aan te toonen,
dat het Oud-Christelijk ideaal
van het priesterschap aller geloovigen
door de Reformatie
wel in eere hersteld is,
maar door het tegenwoordige geslacht
nog niet in volle consequentie
is aanvaard".*

Gerlings (1913) 4, 8.

Inleiding

Constance Gerlings (1875-1942) is de eerste vrouw in Nederland die promoveert in de theologie. Haar proefschrift *De vrouw in het oud-christelijke gemeentelven* (1913), waaraan de beide motto's bij dit artikel werden ontleend, baarde in haar eigen tijd veel opzien en is ook later niet geheel vergeten.

Het proefschrift staat mede in het kader van haar strijd om toelating van vrouwen tot het ambt in de Nederlandse Hervormde kerk. Deze inzet heeft direct te maken met een onderwerp waarmee Vrouwenstudies Theologie althans in de Rooms-Katholieke Kerk, onmiddellijk geïdentificeerd wordt, de toelating van vrouwen tot de ambten in de Rooms-Katholieke kerk. Dat haar boek ook met meer eigen onderwerpen van Vrouwenstudies Theologie in verband te brengen is, zoals de historische en theologische (re)constructie van het aandeel van vrouwen in het christendom maakt dat zij beslist bestudeerd kan worden in het kader van

* Met dank aan mijn promotoren, prof. dr. L.A.R. Bakker (KTU) en prof. dr. Th.J. Witvliet (UvA). Een eerdere versie is van commentaar voorzien door prof. dr. J.Y.H.A. Jacobs (STFT), Maaik de Haardt en Anne-Marie Korte.

Vrouwenstudies Theologie.

Dit artikel over Gerlings staat in het kader van mijn onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen in en met de theologie en naar de voorgeschiedenis van Vrouwenstudies Theologie in Nederland.¹ Daarbinnen staat het in het kader van mijn dissertatieonderzoek naar de theologiebeoefening door gepromoveerde theologes. Dit dissertatieonderzoek is nader toegespitst op de eerste generatie theologes, die tussen 1913 en 1918 promoveerden: Constance Gerlings, Nicolette Bruining, Annette Vogelsang en Annie Mankes-Zernike. Deze generatie is als zodanig ingeleid en beschreven in een eerder artikel.²

Op de ontwikkeling van Bruining (1886-1963) als theologe ben ik reeds nader ingegaan.³ Bruining stond bekend als de 'grand lady' van de vrijzinnigheid, maar niet als theologe. Deze tegenstelling is door mij als oneigenlijk doorbroken.

In deze bijdrage beschrijf ik de ontwikkeling van Constance Gerlings (1875-1942) als theologe. Hoe is haar levensgeschiedenis verweven met de theologie en wat gebeurt er met de theologie door haar inbreng? Wat verstaat zij onder theologie? Hoe vult zij theologie in feite in? Wanneer en hoe komen 'vrouwen' ter sprake? Hoe hangt haar theologie samen met haar positie als vrouw? Biedt zij handvatten voor een theologie die de klassieke opvatting en de godsdienstwetenschappelijke opvatting overstijgt, ten gunste van wat ik in navolging van Adriaanse, Krop en Leertouwer heb genoemd een opvatting van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn met behulp van een bepaalde religieuze overlevering?⁴ Theologie draagt in deze opvatting het karakter van een bestaansinterpretatie, waarbij God niet meer het eigenlijke voorwerp van wetenschap vormt, maar een grensbegrip is.⁵ De eenheid van een zo opgevatte theologie ligt, aldus Th. de Boer, in haar externe doel van het gericht zijn op zingevingvragen.⁶

Dit artikel is als volgt opgebouwd. In het eerste deel breng ik verslag uit van mijn naspeuringen om een bibliografie van het werk van en over Gerlings samen

1. Sinds september 1987 wordt onder mijn leiding een inventariserend en initiërend onderzoeksproject "Bronnen voor theologiebeoefening door vrouwen in Nederland (1200-1975)" uitgevoerd, eerst aan de KTUA, daarna aan de KTU en nu in eigen beheer. Erna Peijnenburg, Thecla Sloot en Wil Straatman zijn daarvan medewerkers. Uit dit project zijn vijf onderzoeksverslagen voortgekomen. Mijn dissertatie en derhalve ook dit artikel vormen een onderdeel van dit project.

2. Freda Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie In Nederland" in: *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*. Dl I. Red. Jonneke Bekkenkamp, e.a., IIMO Research Publication 25. (Utrecht, 1989), 53-111.

3. Freda Dröes, "Dr. Nicolette Bruining. De ontwikkeling van een 'kritisch' theologe" in: *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*. Dl II. Red. Jonneke Bekkenkamp, e.a., IIMO Research Publication 32. (Utrecht, 1991), 71-130.

4. Dröes, "Vrouwen gepromoveerd in de theologie", 94.

5. H.J. Adriaanse, H.A. Krop, L. Leertouwer, *Het verschijnsel theologie. Over de wetenschappelijke status van de theologie*. (Amsterdam, 1987), 57.

6. Th. de Boer, "De eenheid van de theologie" in: *Verslag Stegon-symposium. Uitdagingen aan de theologie. 27 april 1990*. ('s-Gravenhage/Kampen, 1990), 49-55.

te stellen. Vervolgens bespreek ik de literatuur over Gerlings. Ik tracht in de volgende paragrafen te laten zien dat bij Gerlings politieke inzet en wetenschap niet tegengesteld zijn, zoals velen daarna meenden, maar essentieel voor haar theologiebeoefening. Deze theologieopvatting hangt samen met haar kerkelijke ervaringen als vrouw. Daarom ga ik in op haar jeugd, haar ervaringen met de kerk en met de universiteit en laat zien dat en hoe die van belang zijn voor haar theologische ontwikkeling. Vervolgens bespreek ik haar insteek in de theologie, de inhoud van haar proefschrift en plaats ik het proefschrift door het te vergelijken met publicaties uit haar tijd en door het te belichten vanuit het werk van Elisabeth Schüssler Fiorenza. In het laatste deel staan de ontvangst van het proefschrift en haar leven en werk na haar promotie centraal. Het geheel wordt afgesloten met de bevindingen.

I. Het opsporen van literatuur van en over Gerlings

De naspeuringen met het oog op de samenstelling van een bibliografie van een theologe, in ieder geval in de eerste helft van de twintigste eeuw, vereisen gedeeltelijk een andere aanpak dan die van een mannelijke theoloog.

Deze, achter dit artikel gevoegde, bibliografie, die bij verder, vooral archivaalisch getint onderzoek wellicht vervolledigd kan worden, is bedoeld om inzicht te geven in de theologische produktie van Gerlings en kan dienen als aanzet voor verder historisch onderzoek naar leven en werk van Gerlings. Daarom is ook een afdeling archiefmateriaal (A) vermeld. Er is een klein persoonsdossier over Gerlings bij het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) in Amsterdam. Via het Centraal Register van Particuliere Archieven (CRPA) in 's-Gravenhage kwam ik op het spoor van het familiearchief Gerlings. Dit archief is ondergebracht bij het Gemeente-archief te Haarlem. De collectie is wel toegankelijk maar niet geïnventariseerd. Zij bestaat uit ongeveer 40 dozen. Volgens J.P. Indewey Gerlings bevindt zich in dit archief ook materiaal van en over Constance Gerlings. Mijn onderzoek beperkt zich echter tot de gepubliceerde bronnen.

De bibliografie is ingedeeld in vijf categorieën onder de volgende kopjes: Archief (A), Boek (B), Redactie van tijdschriften (C), Artikelen en boekbesprekingen (D), Over Gerlings (E). Binnen deze categorieën is het materiaal chronologisch geordend. Wanneer in het vervolg hiernaar verwezen wordt, gebeurt dat door de naam van de schrijfster of schrijver te noemen en daarachter tussen haakjes het verschijningsjaar van publicatie te vermelden. Als in één jaar meerdere publicaties verschenen zijn, wordt een verkorte titel gegeven.

Als vertrekpunt voor de bibliografie zijn de verwijzingen genomen, ontleend

aan de biografische artikelen van M.G. Pettinga (1983) en Inge de Wilde (1987).⁷ Het artikel van Pettinga staat in het *Biografisch Lexicon van de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme (BLGNP)*. Opname in dit recente lexicon betekent een veranderde houding ten aanzien van Gerlings, want zij is niet opgenomen in de handboeken, waarin protestantse heren de geschiedenis en theologie van het protestantisme in Nederland beschrijven.⁸

Het artikel van De Wilde over Gerlings is opgenomen in *249 Vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de rijksuniversiteit Groningen 1879-1987*. Van de 249 vrouwen die De Wilde beschrijft, heeft zij aan vier vrouwen die tussen 1898 en 1914 promoveerden een uitgebreider portret gewijd, één van hen is Gerlings. De anderen zijn: Betsy Bakker-Nort⁹, Hermine Moquette¹⁰, Johanna Nassau Noordewier¹¹. Op de laatste na hebben al deze vrouwen zich aan de 'vrouwenzaak' gewijd. De Wilde neemt Gerlings op omdat zij met haar strijd voor de toelating van vrouwen tot het predikambt door haar als feministe wordt gezien en tamelijk onbekend is. Gerlings wordt echter wel genoemd in de belangrijkste in Nederland verschenen handboeken en naslagwerken waarin

7. Gerlings komt niet voor in de grote algemene naslagwerken: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. (10 Dln; Leiden, 1911-1937); N. Japikse, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld. Nederlanders en hun werk met een inleiding van prof. Dr. H. Brugmans mede bevattende de biografieën van de leden van het Koninklijk Huis*. (Amsterdam, 1938); *Biografisch woordenboek van Nederland*. (3 Dln; 's-Gravenhage, 1979-1989); *Grote Winkler Prins Encyclopedie*. (Amsterdam/Antwerpen, 8ste dr.). Zij staat wel in *Wie is dat* (1932), de opgave is van haarzelf en in *Het Vrouwenlexicon*: Dröes, (1989) en de 9de druk van de *Grote Winkler Prins Encyclopedie*: Dröes, (1991).

8. T.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*. (Wageningen, 1934, 2e dr. 1953); J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*. (5e, herz. dr. bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage, 1949); A.G. Weiler, O.J. de Jong, L.J. Rogier, C.W. Mönnich, *Geschiedenis van de kerk in Nederland*. (Utrecht/Antwerpen, 1962); Otto J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*. (Nijkerk, 1972 2e, herz. aangev. dr., 1986); J.A. Bakhuizen van den Brink, W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*. Dl IV. Den Haag, 1968, 2e dr.; A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*. (Kampen, 1981, 2e herz. en uitgebr. dr.).

9. De juriste Betsy Bakker-Nort (1874-1946) promoveerde op *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw in Duitsland, Zwitserland, Engeland, Frankrijk en Nederland*. (1914). Zij was een bekend feministisch publiciste, actief in de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht en later voorzitter van de Nederlandsche Vereniging van Staatsburgeressen. Zij behoorde tot de eerste vrouwen die in de Tweede Kamer kwamen.

10. Hermine Christine Hélène Moquette (1869-1945) was de eerste vrouw, na Aletta Jacobs, die in Groningen promoveerde op de geschiedenis van vrouwen tussen 800 en 1800: *De vrouw. Deel I. Het huiselijk leven; Deel II. Het maatschappelijk leven*. (1915).

11. Johanna Maria Nassau Noordewier (1871-1957) was getrouwd met de bekende socialist en sterrenkundige Anton Pannekoek.

vrouwen de geschiedenis van vrouwen hebben beschreven.¹²

Via Pettinga en De Wilde werd duidelijk dat de belangrijkste publicatie van Gerlings haar proefschrift is. Dit werk haalde de kranten. Zij is verder redactielid geweest van twee bladen: *Berichten van Eltheto* (van 1906-eind 1908) en van *Omhoog* (in 1914). Het weekblad *Berichten van Eltheto* was het orgaan van het Utrechtsche Studenten-Zendinggezelschap en werd tijdens haar redactielidmaatschap in 1908 omgedoopt tot *Eltheto. Orgaan van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereniging* (NCSV). De NCSV was een vereniging waarvan de leden de apostolische geloofsbelijdenis moesten onderschrijven. Vrijzinnigen weigerden dit en waren derhalve uitgesloten van de NCSV.¹³ Het vrijzinnige *Omhoog. Onafhankelijk-godsdienstig tijdschrift* was een maandblad dat verschillende protestantse stromingen tot elkaar wilde brengen. Bestudering van beide periodieken leverde een aantal nieuwe titels op, overigens alleen uit de tijd dat zij zelf redactielid is.¹⁴

Meer systematisch onderzoek naar boeken van en artikelen van en over Gerlings is gedaan in de bibliografie van Muller, in het *Repertorium* en in *Nijhoff's index*.¹⁵ Vervolgens is aan de hand van een overzichtsartikel van K.H. Roessingh over zowel de academische als meer populair-wetenschappelijke theologische tijdschriften van alle richtingen systematisch onderzoek gedaan naar artikelen van en over Gerlings en recensies over haar werk.¹⁶ Het onderzoek in populair-wetenschappelijke theologische tijdschriften zou uitgebreid kunnen worden met andere door Roessingh genoemde tijdschriften zoals *Stemmen voor waarheid en vrede*

12. *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderde wereld*. Red. W.H. Posthumus-Van der Goot. (Leiden, 1948); Herz. uitg. *Van moeder op dochter*. Red. W.H. Posthumus-Van der Goot en Anna de Waal. (Utrecht/Antwerpen, 1968, Zwarte Beertjes 1204); *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina*. Red. M.G. Schenk. (Amsterdam, 1948); Marie C. van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*. (Rotterdam, 1950); Anje H. Boswijk en D.H. Couvee, *Vrouwen vooruit! De weg naar de gelijke rechten*. (Amsterdam, 1962). Gerlings ontbreekt in: *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch Handboek*. Red. C.M. Werker-Beaujon, C. Wichmann en W.H. Werker. 2 Dln. (Amsterdam, 1914/1918); *Christelijk Vrouwenboek*. Red. A.H. van Hoogstraten-Schoch en G.H.J. van der Molen. ('s-Gravenhage, z.j., rond 1925); *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Red. Aukje Holtrop. (Amsterdam, 1979).

13. A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*. ('s-Gravenhage, 1991) 56-60.

14. Met dank aan de studentassistentes Claudi Hulshof en Wil Straatman die *Berichten van Eltheto* (1905-1908) en *Eltheto* (1908-1940) hebben doorgenomen.

15. P.H. Muller, *Bibliografie betreffende den bijbel, den godsdienst, het christelijk geloof, de kerkgeschiedenis, enz. 1882-1933*. (Lochem, 1935); *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland* (1901-...); *Nijhoff's index op Nederlandse periodieken van algemene inhoud* (1909-1970).

16. K.H. Roessingh, "Theologische tijdschriften" in: *Verzamelde werken*. Dl. 2 (Arnhem, 1926) 429-436. Zie voor de academische tijdschriften die zijn doorgenomen Dröes, "Dr. Nicolette Bruining", 76, nt 12. Populair-wetenschappelijke tijdschriften die zijn doorgenomen: *Overdenkingen*, 1 (1893)-48 (1940), *Stemmen des Tijds. Maandschrift voor christendom en cultuur*, 1 (1912)-32 (1943).

en *Evangelisch tijdschrift*. Omdat zij ook redactielid geweest is van het meer vrijzinnige *Omhoog*, zijn ook de populair-wetenschappelijke tijdschriften van vrijzinnige signatuur nagekeken.¹⁷ Dit alles leverde geen nieuwe artikelen van en over Gerlings op en maar één recensie over haar proefschrift in *Stemmen des Tijds*.¹⁸

Succesvoller waren de naspeuringen in een aantal vrouwenbladen.¹⁹ Een overzicht van vrouwentijdschriften wordt gegeven door Inge Polak, een nadere typering van deze tijdschriften is te vinden bij Ulla Jansz. Jansz plaatst deze tijdschriften alle binnen het feminisme van de eerste golf.²⁰ In het 'academisch' georiënteerde vrouwentijdschrift *Maandblad voor vrouwenstudie*, in het populair wetenschappelijke blad *De vrouw in de XXste eeuw* en in het algemeen vormende *De vrouw en haar huis* verschenen recensies. In een weekblad als *De huisvrouw* werd het studieverloop van studentes bijgehouden.

Waarom nu deze uitgebreide verantwoording van het speurwerk naar literatuur van en over Gerlings? Allereerst is deze beschrijving bedoeld om de werkwijze te verantwoorden, maar ook om op een, overigens ook in andere disciplines geconstateerde, eigenaardigheid te wijzen.²¹ Uit dit speurwerk blijkt dat de theologe Gerlings niet op de voor de hand liggende plaats te vinden is: de academische theologische bladen en de handboeken. In populair-wetenschappelijke theologische tijdschriften komt zij voor als zij redactrice is, maar haar proefschrift en activiteiten worden vooral besproken in kranten en in vrouwenbladen en handboeken die de geschiedenis van vrouwen beschrijven. In de door mannen geredigeerde handboeken en overzichtswerken wordt zij praktisch genegeerd.

II. Strijdster voor kerkelijk ambt, geen wetenschapster?

Gerlings wordt de hele eeuw door genoemd in de handboeken en naslagwerken waarin vrouwen haar geschiedenis beschrijven. Daarbinnen zijn drie categorieën

17. Zie Dröes, "Dr. Nicolette Bruining", 77 nt 13. Zie voor de keten van vrijzinnige tijdschriften die uit *Omhoog* is ontstaan J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging 1908-1958*. (Barchem-beweging, 1958) 205-229.

18. Achter *Stemmen des Tijds* staan de hoogerleraren van de VU, maar ook ethische theologen als J.C. van Dijk en J.R. Slotemaker de Bruïne, aldus Roessingh, "Theologische tijdschriften", 434. Het begrip 'ethische theologie' wordt verderop in dit artikel uitgelegd.

19. Zie de opgave in Dröes, "Dr. Nicolette Bruining", 77 nt 13. Nieuw onderzocht zijn: *De huisvrouw. Weekblad voor dames*, 31 (1900)- 40 (1909) en *De vrouw en haar huis. Geïllustreerd Maandschrift*, 1 (1907)- 37 (1943).

20. *Geloof mij vrij, mevrouw. Een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870-1920*. Red. Inge Polak. (Amsterdam, 1984); Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. (Amsterdam, 1990) 78-81, 143-144. Zie ook: Claar Willems-Bierlaagh, *Nederlandse vrouwentijdschriften 1800-1945. Bibliografische lijst*. (Amsterdam, 1992).

21. Zie ondermeer: Mineke van Essen en Mieke Lunenberg, "Inleiding" in: *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Red. Mineke van Essen en Mieke Lunenberg. (Nijkerk, 1991) 11-20.

te onderscheiden: de meer algemene naslagwerken en overzichtsartikelen²², die waarin vrouwen haar geschiedenis met de universiteit beschrijven²³ en die waarin vrouwen van uiteenlopende kerkelijke achtergrond haar geschiedenis met kerk en christendom beschrijven.²⁴ Zij wordt in deze overzichtswerken telkens genoemd als de eerste vrouw die promoveerde in de theologie in Nederland, als voorvechtster voor de toelating van vrouwen tot het ambt van predikant, als pionierster in het predikantswerk. Haar proefschrift wordt eveneens verbonden met de strijd om toelating van vrouwen tot het ambt in de NHK.

In de receptiegeschiedenis van haar persoon en werk kunnen globaal vier perioden worden onderscheiden: vóór 1913, tussen 1913 en 1920, tussen 1921 en 1982, na 1982. Voor 1913 staan in de literatuur haar studieverloop op de universiteit en bekommernis met haar kerk op bestuursniveau centraal. Tussen 1913 en 1920 ligt de nadruk op de bespreking van haar proefschrift als geheel. Tussen 1921 en 1982 staat het gebruik van de inhoud van haar proefschrift centraal. Na 1982 wordt Gerlings ontdekt als inspirerende maar voorbijge geschiedenis.

In de eerste periode wordt de naam van Gerlings regelmatig in vrouwentijdschriften van die tijd genoemd in verband met de deelname van vrouwen aan het universitair onderwijs en in verband met de toelating van vrouwen tot het ambt.

Na 1900 steeg het aantal studentes van 4% van de totale universiteitspopulatie naar 13% in 1920.²⁵ Toch was de deelname van vrouwen aan het universitair onderwijs nog niet vanzelfsprekend. Dit blijkt daaruit dat studentes op de voet werden gevolgd in een vrouwenweekblad als *De huisvrouw*. In elke aflevering staat een aantal namen van vrouwen vermeld, die een toelatingsexamen tot de universiteit, een kandidaats, een doctoraal en een promotie behaalden, met de datum van de gebeurtenis. Ook het studieverloop van Gerlings wordt gevolgd.²⁶ Gerlings deelde derhalve in de belangstelling van de vrouwenbeweging voor studerende vrouwen.

De ontwikkelingen rond de toelating van vrouwen tot het ambt was een kwestie die in vrouwenbladen werd verslagen en becommentarieerd. Er was niet alleen

22. J.W. Herfst, "Evangelieverkondiging" in: *Vrouwen van Nederland*, 147-148; E.A. Heringa-van Ruth en W.H. Posthumus-van der Goot, "De laatste twintig jaar" in: *Van moeder op dochter*, 373-381, m.n. 482-483. Herz, versie, 235; Boswijk en Couvee, *Vrouwen vooruit*, 300. Zie ook G. Kalf, "Uit de geschiedenis der Nederlandsche vrouw", *Vragen des Tijds*, 1916 eerste deel, 189-222.

23. Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 33; De Wilde, (1987), 24-28.

24. Johanna Breevoort, *De vrouw vrijgemaakt door den zoon des menschen*. (Kampen, 1918) 269; Herfst, "Evangelieverkondiging" in: *Vrouwen van Nederland*, 147-148; C. Halkes en P. Peeters, *Bibliografie feminisme en christendom. Een geannoteerd overzicht van de Nederlandstalige literatuur 1960-1982*. (Amsterdam, 1984), xii; Leni van Reijendam, "Het waagstuk van de voorgangsters; vrouwelijke predikanten tussen 1911 en 1950", *In de Waagschaal*, 16 (1988) 556-563.

25. Mineke van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. (Amsterdam, 1990) 93-95. Van Essen legt de nadruk op de acceptatie van de deelname van vrouwen aan het universitair onderwijs en op de discussie over de aard van die deelname.

26. *De huisvrouw*, 36 (5 aug. 1905), 37 (7 juli 1906), 39 (16 nov. 1907), 40 (7 nov. 1908).

aandacht voor in *De huisvrouw*, maar ook in *Evolutie*, het tijdschrift van de 'radicaal' feministe Wilhelmina Drucker. Gerlings wordt genoemd waar de ontwikkelingen in de NHK aan de orde komen. Zij wordt in de commentaren genoemd als degene die vanaf 1905 aanvragen indient bij de synode van de NHK om de procedures zo te veranderen dat ook vrouwen toegelaten kunnen worden tot het ambt.²⁷ Gerlings genoot in haar kerk en in vrouwenkringen al voor de verschijning van haar proefschrift bekendheid als voorvechtster voor toelating van vrouwen tot het ambt.

In de tweede periode wordt aandacht besteed aan Gerlings als eerste vrouw, die in de theologie promoveert en aan de inhoud van haar proefschrift. In kranten wordt verslag gedaan van de promotieplechtigheid van de eerste in de theologie gepromoveerde.²⁸ De inhoud van haar proefschrift wordt in een enkele krant²⁹, in vrouwentijdschriften³⁰ en in een enkel theologisch tijdschrift gerecenseerd.³¹

Alle recensentes en recensenten zijn het er min of meer over eens dat het proefschrift van Gerlings gelezen moet worden niet als wetenschappelijk boek maar als een feministisch propagandawerk en dat het bovendien als zodanig de kern van de zaak niet raakt, want die ligt niet in het verleden maar in het heden.

In de derde periode, na 1920, wordt het proefschrift niet meer besproken maar door vrouwen in hun publicaties gebruikt.³² Mannen laten het praktisch bij een vermelding in de literatuuropgave bij hun publicaties.³³ Het proefschrift is nu

27. *De huisvrouw*, 37 (18 aug. 1906), Redactioneel van C. van Amstel, 37 (25 aug. 1906), *Evolutie*, 18 (4 jan. 1911) 153-155.

28. *Algemeen Handelsblad*, (9 juli 1913); *Nieuwsblad van het Noorden*, (10 juli 1913); *Provincialer Groninger Courant* (10 juli 1913); nogmaals in *Algemeen Handelsblad* (17 juli 1913).

29. C.E.H., *Algemeen Handelsblad*, (17 juli 1913).

30. J(eanette) van den Bergh van Eysinga-Elias, in: *De vrouw in de XXste eeuw*, (1913); A(nnie) Zernike, in: *Maandblad voor vrouwenstudies*, (1913); K. Vos, "Vrouwelijke predikanten". *De vrouw en haar huis*, 14 (1919/1920).

31. J.Th. d(e) V(isser), in: *Stemmen des Tijds*, (1914).

32. Breevoort, *De vrouw vrijgemaakt*, 41; Annie Mankes-Zernike, "De natuur-, cultuur- en levensbeschouwing der moderne richting" in: Annie Mankes-Zernike, e.a., *Godsdienstige vraagstukken*. (Amsterdam, 1920), 87-120; Catharina E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd*. (Utrecht, 1938) stelling; Annie Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wonderde ambt. Herinneringen van een predikante*. (Amsterdam, 1956) 178-180; Tine Govaart-Halkes, *Storm na de stilte. De plaats van de vrouw in de kerk*. (Utrecht, 1964), 15, 17; Tine Govaart-Halkes, "De situatie van de vrouw in de R.K. kerk" in: *Oriëntatie na emancipatie*. (Den Haag, 1964), 82-112, 83 ev. Zij ontbreekt in klassieke boeken van hervormde vrouwen als H. Visser 't Hooft-Boddaert, *Eva waar zijt gij*. ('s-Gravenhage, 1936), C.M. van Asch van Wijck, *Door God samengevoegd*. (Zp, 1936) en *Tweezaam is de mens*. (Amsterdam, 1950) en in het boek van de katholieke G.G. Nijssen, *De vrouw in de christelijke geloofsgemeenschap*. (Boxtel, 1975).

33. M. van Rhijn, *Taak en arbeid van de Nederlandsche Christen-Studenten Vereeniging. Persoonlijke indrukken betreffende het werk der N.C.S.V. in verband met christendom, kerk, orthodoxie en studentenwereld*. (Utrecht, 1920) 160; J.D. Dozy, *Het feminisme als zedelijk vraagstuk*. (Dissertatie. Amsterdam, 1933); G. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk*. (Dissertatie. Wageningen, 1951); N.J.

niet alleen in vrijzinnige en hervormde kring bekend maar ook in de kring van de Gereformeerde Kerk en later in katholieke kring.³⁴ Meestal wordt aan het proefschrift aandacht geschonken in de context van de strijd voor toelating van het ambt voor vrouwen. Het gebruik dat vrouwen verder maken van het proefschrift van Gerlings is divers. Thema's als de Griekse hetaeren, de echtscheiding bij de talmudisten en de geheime genootschappen in Griekenland en Rome in de tijd van het ontstaan van het christendom, worden opgenomen.

In de vierde periode, na 1982, wordt Gerlings als geschiedenis ontdekt zowel in protestantse kring³⁵ als in de vrouwenbeweging³⁶ als in feministisch theologische kring.³⁷ De belangstelling is biografisch gericht en haar werk wordt beschouwd als (voorbije) geschiedenis. Zowel Pettinga (1983) als De Wilde (1987) beschrijven Gerlings als iemand wier hele leven in het kader van haar strijd om toelating tot het ambt heeft gestaan. Ook het proefschrift is, zegt De Wilde, 'slechts' een onderdeel van Gerlings' campagne voor de vrouw toelating tot het ambt te bewerkstelligen. Catharina Halkes plaatst het proefschrift eveneens in de stroom van, vooral mannelijke, auteurs die de toelating van vrouwen tot de kerkelijke ambten bepleiten. Zij acht het niet ondenkbaar dat de grote aandacht voor de ambtskwestie de opkomst van fundamentele feministische vragen eerder heeft vertraagd dan bevorderd.³⁸

De hele eeuw is de persoon van Gerlings bijna uitsluitend gezien in het kader van de strijd voor het ambt, is haar proefschrift voornamelijk getypeerd als een feministisch-propagandistisch geschrift en gereduceerd tot de ambtskwestie. Zo werd zij (voorbije) geschiedenis. Maar is die geschiedenis wel zo voorbij?

Vanuit Vrouwenstudies Theologie is het proefschrift van Gerlings ook anders te lezen.³⁹ Ik wil haar proefschrift niet uitsluitend en niet voornamelijk lezen als 'feministisch-propagandistisch' geschrift, maar als uiteraard gedateerd geënga-

Hommes, *De vrouw in de kerk. Nieuw-testamentische perspectieven*. (Franeker, 1951) 26. Zij ontbreekt in A.J. Rasker, *De vrouw, haar plaats en roeping onder de verkondiging van het Evangelie*. (Nijkerk, 1938).

34. Breevoort is gereformeerd; Mankes-Zernike, Te Lintum en Dozy zijn vrijzinnig; Van Rhijn, Huls en Hommes zijn Nederlands Hervormd, Halkes is katholiek.

35. Pettinga, (1983).

36. De Wilde, (1987).

37. Halkes en Peeters, *Bibliografie*, xii; Zie ook: Trudi Kwakkel-Boers, Skriptie M.O. Theologie. Hogeschool "Windesheim" Zwolle, 1987; Andrea Winkelmann, paper doctoraalcollege Vrouwenstudies Theologie KTUA, 1988.

38. Halkes en Peeters, *Bibliografie*, xii.

39. Deze leeswijze is uitgeprobeerd in mijn KTUA-doctoraalcolleges Vrouwenstudies Theologie en vastgelegd in drie papers geschreven door Anne-Francine van Gogh, Hanneke Reuling en Wil Straatman. Zie ook: Anne-Marie Korte, *Een gemeenschap waarin te geloven valt. Over de spirituele en politieke dimensies van het geloof van vrouwen aan de hand van de 'ommekeer' van Anna Maria van Schurman en Mary Daly*. (Doctoraalscriptie, Nijmegen, 1985, getypt) 189 nt 115.

geerd wetenschappelijk-theologisch geschrift met een vernieuwende kracht in zich. Ik wil het verder lezen als een geschrift over de geschiedenis van (christelijke) vrouwen en niet uitsluitend in het kader van de ambtskwestie. Deze leeswijze doet mijns inziens meer recht aan de inzet van Gerlings en aan het proefschrift als geheel.

III. Godsdienstonderwijzeres

Arnolda Constance Eliana Gerlings wordt op 13 mei 1875 geboren in Arnhem.⁴⁰ Zij is al vroeg wees.⁴¹ Haar vader, Mr. P.E.G. Gerlings (1836-1881), bij leven substituut-officier van justitie, sterft als zij zes is. Haar moeder G.E. Buddingh (1838-1888), overlijdt zeven jaar later.⁴²

Constance heeft twee oudere en een jongere broer en geen zusters.⁴³ Haar oudste broer Herman (geb. 1870) treedt in de voetsporen van zijn vader. Hij studeert rechten aan de Rijksuniversiteit Utrecht en wordt advocaat en procureur te Utrecht. Hij promoveert in Utrecht zeven dagen voor zijn zus.⁴⁴ Haar tweede broer Nicolaas (geb. 1871) is eerst gemeenteontvanger te Vianen, daarna administrateur en vervolgens directeur van de Spaarbank te Vianen. Van 1905 tot 1912 is hij reserve-kapitein en afdelingscommandant van de Landweer. Van haar jongste broer Pieter (geb. 1877) is alleen bekend dat hij rond zijn vijftigste in Genève woonde. Het lijkt erop dat, juist zoals zij zelf, geen van haar broers getrouwd is.⁴⁵

De vader van Constance stamt uit een oud Nederlands geslacht, een patriciërsfamilie. Hij kwam uit een gezin van tien kinderen. Twee van zijn zussen trouwen met dominees. Het domineeschap kwam dus in de familie voor. Eén van haar dominee-ooms was gepromoveerd in de theologie. De twee andere zussen van haar vader bleven ongetrouwd. Enkele vrouwen in de familie van haar vader oefenden al in de negentiende eeuw het beroep van onderwijzeres uit. Over de

40. Biografische gegevens zijn ontleend aan Pettinga (1983) en De Wilde (1987), tenzij anders vermeld. De Wilde kent het artikel van Pettinga niet. Op een aantal punten verschillen zij. Daarom is haar persoonskaart, aanwezig op het bureau voor genealogie te 's-Gravenhage opgevraagd en zijn haar verhuizingen door Nederland nagegaan. Met dank aan mijn moeder, P.Q.M. Dröes-Volmer, die dit via de respectievelijke gemeentearchieven heeft uitgezocht.

41. Pettinga (1983) en De Wilde (1987) vermelden niet dat zij al vroeg wees was.

42. Familiegegevens zijn afkomstig uit "Gerlings" in: *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*. Dl XVII. ('s-Gravenhage, 1927) 159-160.

43. Zij ondertekent haar artikelen met C. G(erlings). Daarom noem ik haar Constance.

44. *Album promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht 1815-1936*. (Leiden, 1963).

Hij promoveert op 2 juli 1913 bij B.C. De Savornin Lohman.

45. De opgave in *Nederland's patriciaat* loopt tot 1927. Haar jongste broer is dan vijftig jaar.

familie van haar moeder van vaderskant, Buddingh, is niet veel bekend.⁴⁶ De uitgebreide familie van haar moeder van moederskant, Verschoor, staat ook bekend als een vooraanstaande patriciërsfamilie.⁴⁷ Constance wordt vernoemd naar grootmoeder Arnolda Constance Eliana Verschoor. Na de dood van haar moeder is Constance in Arnhem blijven wonen. Mogelijk werd zij ondergebracht bij haar grootmoeder, want die woonde in Arnhem. Constance volgde in Arnhem aan het einde van de tachtiger jaren van de vorige eeuw de meisjes-HBS.⁴⁸ Dit was waarschijnlijk de hoogste opleiding die zij in Arnhem kon volgen.⁴⁹

De cursusduur van de meisjes-HBS kon drie, vier of vijf jaar zijn. De leerlingen ontvingen een schooldiploma. Voor het behalen hiervan bestonden geen wettelijk voorgeschreven exameneisen. Het aanbod en niveau van meisjes-HBS-scholen was verschillend. De meisjes-HBS gaf geen toegang tot de universiteit. De meeste aandacht werd besteed aan onderwijs in het Nederlands en in de moderne talen. Verder was er enige vorming in exacte vakken, aardrijkskunde en geschiedenis, tekenen en handwerkonderwijs. Mankes-Zernike die ook meisjes-HBS heeft gedaan, zegt dat zij een 'allerplezierigste' schooltijd heeft gehad, waarin zij behalve Nederlands en de moderne talen 'weinig' geleerd heeft.⁵⁰

Na de meisjes-HBS gaat Constance naar een kostschool te Hilden, dat ligt onder Düsseldorf in het Ruhrgebied in Duitsland.⁵¹ Voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het gebruikelijk dat meisjes uit de gegoede milieus na het doorlopen van de middelbare school naar een kostschool in het buitenland werden gestuurd. Talenkennis en omgangsvormen stonden daar centraal.⁵²

Tijdens haar verblijf in Duitsland komt zij volgens Pettinga in aanraking met de Église Évangélique Libre.⁵³ Dat zijn gemeenten die onder invloed van opwekkingsbewegingen ontstaan zijn door afscheiding van de lands- of volkskerken in Zwitserland, Frankrijk en Duitsland.⁵⁴ Ze zijn congregationalistisch en niet syno-

46. Buddingh staat niet in *Nederland's patriciaat*. In *BLGNP*, 694-698 komen dominees Buddingh voor: de eerste, H.J. Buddingh (1775-1855) sloot zich aan bij de Afscheiding van 1834; de anderen S.A. Buddingh (1766-1824) en zijn zoon S.A.B. Buddingh (1811-1869) waren NH dominee. De laatste was actief in de zending in Nederlands Indië. Van een familierelatie met de moeder van Gerlings is niets bekend.

47. Dit is geen familie van Annie Romein-Verschoor. Zie: Annegies Brandenburg. *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Deel 1. Leven en werk*. (Amsterdam, 1988), 13-20.

48. *Wie is dat*, (1932).

49. Vanaf 1871 werden meisjes toegelaten tot de (jongens-)HBS, maar alleen als er geen meisjes-HBS of -MULO in haar woonplaats was. Het gymnasium liet vanaf 1880 meisjes toe. Zie over meisjes op de HBS en de meisjes-HBS: Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 74-80, 155-158.

50. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wordere ambt*, 6.

51. *Wie is dat*, (1932).

52. Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 94.

53. Pettinga (1983) meldt dat Gerlings ook in Lausanne is geweest. Het contact met de Église Évangélique Libre wordt alleen genoemd door Pettinga (1983).

54. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 71-75.

daal in hun kerkorde, kennen alleen gezag toe aan de bijbel en niet aan vaststaande geloofsbelijdenissen, leggen grote nadruk op het algemeen priesterschap der gelovigen en de eschatologie. In Nederland vond deze groepering aanhang bij de 'afgescheiden' gemeenten van de Nederlandse Hervormde kerk.⁵⁵ Binnen de opwekkingsbeweging was er ook een andere stroming die juist kerksplitsing wilde voorkomen. Deze richting heeft in Nederland invloed gehad op de vertegenwoordigers van het Reveil die juist binnen de NHK bleven en later op de ethischen en de confessionelen.⁵⁶

Terug in Arnhem doet zij belijdenis in de NHK.⁵⁷ Door belijdenis te doen wordt ze lidmaat van de kerk, maar zij gaat nog een stap verder: zij kiest ervoor ook de opleiding voor godsdienstonderwijzeres te volgen.

Al in het reglement op het godsdienstonderwijs ten behoeve van de NHK uit 1816 is sprake van het benoemen van 'catechizeer-meesteressen'.⁵⁸ In het reglement van 1862 wordt geschreven "(...) godsdienstonderwijzers, onder welke benaming hier en in de volgende artikelen mede onderwijzeressen begrepen worden".⁵⁹ Het kerkelijk examen voor godsdienstonderwijzer bevat de volgende vakken: "Nederlandse taal, inhoud en geschiedenis der Bijbelboeken, behoorlijk lezen en verklaren van de Bijbel, inzonderheid van de historische boeken van het NT, bijbelse en kerkelijke geschiedenis, christelijke geloofs- en zedeleer" (art. 15).

Gerlings behaalt 23 jaar oud, wat de minimum leeftijd is, twee jaar na haar belijdenis, sneller mocht niet (art. 13), het examen en geeft daarna enige jaren 'catechisatiën' in Arnhem.⁶⁰ Godsdienstonderwijzers worden aangesteld door de kerkeraad der gemeente en ze worden bezoldigd (art. 9). Ze hebben de bevoegdheid om bijbellezingen en oefeningen te houden, maar alleen met de uitdrukkelijke

55. De afgescheiden gemeenten hebben zich aangesloten bij de Afscheiding in 1834. Zij voegden zich in 1892 samen met de 'dolerenden' tot de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). De 'dolerenden' zijn de gemeenten die zich in 1886 aansloten bij de Doleantie onder Dr. Abraham Kuyper. Zij wilden terugkeren naar een handhaving van de gereformeerde leer en kerkregering, zoals die waren geformuleerd in de 'drie formulieren van eenheid' en in de 'Dordtse kerkordening' van 1619. De predikanten werden opgeleid te Kampen en aan de VU.

56. Naast Rasker is gebruikt voor de geschiedenis van de NHK: de met de Gereformeerde Bond sympatiserende Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*. (Wageningen, 1953, 2e geheel herz. dr.); de katholiek Armand (Herman) Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*. (Nijkerk, 1953); de aan de VU gepromoveerde M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valetton Jr., P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*. (Kampen, 1990) 23-43.

57. *Handelingen NHK*, 26 augustus 1909, 519.

58. D. Langendijk, *De geschiedenis van het Protestants-Christelijk onderwijs (1795-1953)*. (Delft, 1953) geeft geen informatie over godsdienstonderwijs vanwege de kerk. Ik maak gebruik van *Douwes en Feith, Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk*, met aantekeningen door J. Knottenbelt. (Groningen, 1909, 6de uitgave), "Het reglement op het godsdienstonderwijs, 122-138, bijl. 139-145.

59. Knottenbelt, *Douwes en Feith. Kerkelijk wetboek*, 122.

60. *Handelingen NHK*, 26 augustus 1909, 519.

toestemming van de leraar (art. 11).

Een andere godsdienstonderwijzeres, Jacoba Mossel schrijft dat de grootste teleurstelling in dit werk was dat het godsdienstonderwijs aan kinderen en volwassenen op de zondagschool niet op waarde werd geschat en dat de beschikbare uren vaak ongunstig waren. Kortom, dat dit onderwijs als een 'stiefkind' werd behandeld.⁶¹ Mossel, die een generatie ouder was dan Gerlings, verzorgde dit onderwijs dertig jaar, Gerlings probeerde na drie jaar haar positie te verbeteren.

IV. Een in haar kerk gewortelde theologiestudente

Naar Utrecht: staatexamen en eerste verzoek tot toelating

Gerlings verhuist eind 1901, - zij is dan 26 jaar oud -, van Arnhem naar Utrecht. Ze trekt in bij Adolfina van Woensel Kooy-Mijnssen, die aan de deftige Maliebaan woont.⁶² Het jaar daarop schrijft zij zich in aan de Rijksuniversiteit Utrecht (RUU) om staatexamen te doen.⁶³ Zij kon deze stap vermoedelijk zelfstandig financieren dankzij een erfenis van haar ouders.

De meisjes-HBS gaf niet zonder meer toegang tot de universiteit en het kerkelijke examen voor godsdienstonderwijzeres al evenmin. Drie jaar later doet ze staatsexamen.⁶⁴ Het was een zwaar examen.⁶⁵ Inmiddels was zij het jaar daarvoor verhuisd naar Zeist. Daar zal zij tot na haar studietijd wonen op verschillende adressen.

In de tijd dat zij gaat studeren is de vrouwenstudie, dat is de aanduiding in die tijd voor de studie van vrouwen, geen uitzonderlijk verschijnsel meer, maar vrouwenstudie in de theologie is nog zeer uitzonderlijk. Theologiestudentes dienden zich duidelijk later aan dan andere studentes. In Utrecht was Catharina van

61. Jacoba F.D. Mossel, "De taak der vrouw bij het godsdienstonderwijs" in: *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*. Dl II. (1918), 121-126. Mossel was redactielid van *Vrij en Vroom. Het orgaan der Vrijzinnige zondagscholen*.

62. Brief Gemeentearchief Utrecht d.d. 27 augustus 1991. In de brief staat waarschijnlijk foutief Van Woensel Kooij.

63. Pettinga (1983) zegt dat Gerlings zich in 1902 inschrijft, De Wilde (1987) zegt op 2 februari 1906. In de *Handelingen NHK*, 3 januari 1906, 5 wordt melding gemaakt van een brief van Gerlings van 1 januari. Zij noemt zichzelf "studente aan de Hoogeschool te Utrecht". De brief is afgedrukt in de *Handelingen* van 9 augustus 1906. Deze gegevens zijn in overeenstemming als aangenomen wordt dat Gerlings zich in 1902 inschreef als toehoorder. Zie hiervoor: Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 21.

64. *De huisvrouw*, 36 (5 augustus 1905) 40, p. 3; *Wie is dat*, (1932).

65. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wonderde ambt*, 6-7.

Tussenbroek (1852-1925) de eerste studente.⁶⁶ Zij schreef zich in 1880 in voor de medicijnenstudie en promoveerde in 1887. In 1904 waren er 88 studentes in Utrecht. Gerlings is niet de eerste studente in de theologie aan de RUU. In 1897 schreef daar de eerste zich in, tevens de eerste theologiestudente van heel Nederland.⁶⁷

Waarom kiest zij voor de theologische faculteit van de universiteit van Utrecht? Zij had, wilde zij opgeleid worden tot predikant in de NHK en dat wilde zij, de keuze tussen Groningen, Leiden en Utrecht. Utrecht lag vanuit Arnhem voor de hand. Bovendien studeerde haar broer ook in Utrecht. Misschien heeft ook de kleur van de faculteit een rol gespeeld. Utrecht stond meer dan Groningen en Leiden bekend als 'gematigd orthodox'.

In het jaar van haar staatsexamen, op 17 oktober 1905, richt zij zich voor het eerst tot de Synodale Commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk.⁶⁸ Zij verzoekt de Commissie

(...) de kerkelijke hoogleraren te Utrecht te machtigen haar, als tot de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk zich voorbereidende, in te schrijven in het album der Inrichting voor kerkelijk Hooger Onderwijs te Utrecht, en, indien de thans bestaande Reglementen zich daartegen mochten verzetten, bij de Algemene Synode voorstellen tot wijziging dier reglementen te willen indienen.⁶⁹

Gerlings motiveert haar verzoek als volgt: "Hare wenschen strekken zich echter verder uit, dan enkel tot de studie van de Theologie. Zij zou zeer gaarne eerlang willen worden toegelaten tot de Evangeliebediening in de kerk, tot welke zij behoort".⁷⁰

Al voor Gerlings had Mej. K.J.W. Cremer, doctoranda in de Nederlandse Letteren, lerares te Leeuwarden in 1902 een verzoek bij de Synode ingediend om

66. Zie voor Utrecht: *Het naadje van de blauwkous. Over een eeuw vrouwen in de wetenschap aan de RUU. Een uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling van 9 maart - 20 april 1986 in het Universiteitsmuseum.* (Utrecht, 1986).

67. Nicolette Bruining, "Theology" in: *What Dutch University Women Do in Holland and the Colonies.* (London, 1926) 23-25. Zij noemt geen naam. Dit jaar wordt bevestigd door de grafiek in Gesine van der Molen, "Vrouwenstudie en hare resultaten" in: *Christelijk vrouwenboek*, 47-71, bijlage III; en door Van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie*, 23.

68. *Handelingen NHK*, 3 januari 1906, 5, 6. Zie *Handelingen NHK*, 9 augustus 1906, 285-293. Hierin: de brief van Gerlings aan de Algemene Synode van 1 januari 1906, de brief van Gerlings aan de Synodale Commissie van 17 oktober 1905, het antwoord van de Synodale Commissie van 22 november 1905, het advies van de Synodale Commissie en de discussie in de Synodevergadering. Een samenvatting is te vinden in *Handelingen NHK*, Bijlage B, 337-338.

69. *Handelingen NHK*, 3 januari 1906, 5 en *Handelingen NHK*, 9 augustus 1906, 286. Pettinga (1983) laat ten onrechte de campagne voor toelating tot het predikantschap van Gerlings al beginnen in 1902. De Wilde (1987) laat deze campagne ten onrechte pas beginnen in 1908.

70. *Handelingen NHK*, 9 augustus 1906, 285.

de predikantsbetrekking ook voor vrouwen open te stellen.⁷¹ Het verzoek werd afgewezen. Het belangrijkste argument voor de afwijzing was dat Jezus alleen mannen had aangesteld als apostelen. Het is derhalve tegen de wil van God om vrouwen toe te laten tot de evangeliebediening.⁷²

In vergelijking met de omstandigheden in 1902 had zich inmiddels een nieuw feit aangediend dat Gerlings hoop kan hebben gegeven op succes. De Doopsgezinde Sociëteit had in 1905 als eerste kerkgenootschap het ambt voor vrouwen opengesteld. Het verzoek van Gerlings werd op 22 november 1905 door de Synodale Commissie afgewezen met een beroep op het synodebesluit van 1902.

In een schrijven gedateerd op 1 januari 1906 richt Gerlings zich rechtstreeks tot de Synode met het verzoek

(...) tot eene wijziging van art. 1 van het Reglement op het examen ter toelating tot de Evangeliebediening voorloopig aan te nemen, waardoor dat artikel aldus zou luiden: 'Tot de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde Kerk kunnen zoowel mannen als vrouwen worden toegelaten. Daartoe wordt gevorderd een examen bij een der Provinciale Kerkbesturen of bij de Commissie tot de zaken der Waalsche Kerken'.⁷³

Op 3 januari wordt besloten dit schrijven aan te houden tot de eerstvolgende gewone vergadering der Algemene Synode. Het verzoek wordt doorgestuurd naar de Synodale Commissie om een preadvies uit te brengen.

Op 9 augustus brengt de Synodale Commissie rapport uit. Drie leden van de commissie zijn principieel tegen het verzoek, drie leden ondersteunen het verzoek principieel, maar wijzen het op praktische gronden af. De leden die principieel tegen het verzoek zijn beroepen zich op hetzelfde argument als in 1902: "(...) dat onze Heer Jezus Christus van Zijne volgelingen, onder welke toch vele vrouwen zich bevonden, uitsluitend mannen afzonderde om hen te bereiden tot en daarna te bekleeden met het apostelschap".⁷⁴ De voorstanders zeggen daarentegen dat Jezus in de toenmalige wereld niet anders kon doen, maar dat de deelname van vrouwen aan samenleving en kerk in de geest is van het christendom. Zij wijzen op de situatie in Noorwegen waar vrouwen wel predikant kunnen worden en beroepen zich op Gal. 3.28: in Christus is noch man noch vrouw. Toch wijzen ook zij het verzoek van Gerlings af, maar op praktische gronden. Zij wijzen op het grote verzet in de kerk tegen de toekenning van het stemrecht aan vrouwelijke leden, hoeveel te meer zal dat dan gelden voor de verkiezing tot predikant. Als de gemeenten het zelf niet begeren is het onverstandig het reglement te veranderen.

71. *Handelingen NHK*, 31 juli 1902, 210.

72. *Handelingen NHK*, 31 juli 1902, 210-215. Hierin: de brief van Cremer van 16 juli 1902, het rapport van de Synodale Commissie, de discussie in de Synode.

73. *Handelingen NHK*, 3 augustus 1906, 286-287.

74. *Handelingen NHK*, 9 augustus 1906, 285-289, citaat 288.

Bovendien wachten 60 mannelijke kandidaten op een post. De conclusie van het rapport wordt met bijna algemene stemmen overgenomen.

Theologiestudie

Gerlings heeft het antwoord niet afgewacht en is inmiddels begonnen met de theologiestudie. Zij laat zich enthousiast uit over de studie. Zij vindt studeren een voorrecht. "Is niet het heerlijke van studie dit, dat men zich verdiepen mag in de raadselen en problemen des levens?"⁷⁵

Utrecht was van de drie faculteiten waaraan de NHK haar opleiding had verbonden verreweg de grootste faculteit. In 1905 waren 199 studenten ingeschreven, terwijl de aantallen van Leiden en Groningen rond de 50 lagen. De theologische faculteit in Utrecht stond al bekend als gematigd orthodox, maar net in de tijd dat Gerlings daar studeert wordt de orthodoxie in een belangrijk vak als het Nieuwe Testament nog versterkt.⁷⁶

Haar docenten waren: J.J. Valeton Jr. voor de oudtestamentische vakken, J.M.S. Baljon, in 1908 opgevolgd door J.A.C. van Leeuwen, voor de nieuwtestamentische vakken, S.D. van Veen voor kerkgeschiedenis, H. Visscher voor de geschiedenis en wijsbegeerte van de godsdienst, T. Cannegieter voor de leerstellige vakken en voor de geschiedenis van de NHK en F.E. Daubanton voor de praktische vakken, de bijbelse theologie en de christelijke zending. Bij de kerkelijke hoogleraren, de vrijzinnige Cannegieter en de ethische Daubanton, heeft Gerlings geen colleges kunnen lopen. Valeton behoorde tot de ethischen, Visscher en Van Leeuwen tot de Gereformeerde Bond binnen de NHK. Zij waren volgelingen van de gereformeerde theologie van Abraham Kuyper. Baljon en Van Veen waren gematigd orthodox.

Valeton (1848-1912) was van 1877 tot 1912 een invloedrijk hoogleraar.

Hij wilde de christelijke waarheid 'ethisch' opvatten. Door het geweten had de christelijke waarheid betrekking op de gehele persoonlijkheid van de mens. Deze christelijke waarheid beruiste niet op het gezag der Kerk, niet op het gezag der oude Formulieren, niet op het gezag van den Bijbel, maar alleen op het gezag van haar innerlijke evidentie, theologisch uitgedrukt: op het gezag van den Heiligen Geest.⁷⁷

Hij aanvaardde de resultaten van de literair-kritische school, maar hij zag het Oude Testament nog vrijwel geïsoleerd van de omgeving. Valetons theologie was verdacht in de ogen van de rechtzinnigen van de richting van Kuyper. In haar artikelen refereert Gerlings regelmatig in positieve zin aan Valeton als haar voor-

75. Gerlings, "Woorden", (1906).

76. A.M. Brouwer, "De theologische faculteit" in: J.P. Fockema Andreae, e.a., *De Utrechtse Universiteit 1636-1936*. Deel I en II. (Utrecht, 1936), Deel I, 161-184.

77. Cit. Brouwer, "De theologische faculteit", 168; Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 35-99.

beeld.⁷⁸

Visscher (1864-1947) was hoogleraar van 1903 tot 1931. Met hem begint een nieuwe fase in de geschiedenis van de Utrechtse faculteit. Hij was de 'geharnaste kampioen' voor de gereformeerde beginselen op alle levensgebieden. Hij ontwikkelde een ijverige werkzaamheid ter verbreiding van de supralapsarisch-calvinistische opvatting van de bijbel. De openbaring is vastgelegd in de bijbel. De bijbel is de norm om andere godsdiensten te beoordelen. In 1906 richtte Visscher samen met andere predikanten de Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandse Hervormde Kerken op. Hij was later één der leiders van de Anti Revolutionaire Partij (ARP).⁷⁹

Baljon (1861-1908) was professor van 1895 tot 1908. Het Nieuwe Testament werd door hem geheel van zijn omgeving geïsoleerd voorgesteld, al werd de overgang tot de niet-canonieke geschriften zeer geleidelijk en niet met een scherpe scheiding gepresenteerd.⁸⁰ Gerlings heeft een waardierend en niet problematiserend In memoriam over deze leermeester en zijn aanpak geschreven. Zij waardeert hem in zijn arbeidskracht, frisheid van geest en humor. Als exegeet stelde hij als eerste eis de oorspronkelijke betekenis van de tekst te verstaan, eerst taalkundig en daarna exegetisch. Zijn tweede eis was: Leg niet iets in een tekst wat er krachtens het verband niet in ligt, maar haal uit de tekst wat de schrijver bedoeld heeft. Dogmatische exegese was hem een gruwel. Wat hij doceerde ging niet buiten hem om.⁸¹ Hij werd opgevolgd door Van Leeuwen (1870-1930). Van Leeuwen stond in dezelfde lijn als Visscher. Hij was een adept van Kuyper en lid van de Gereformeerde Bond in de NHK. Hij volgde angstvallig de traditie en wilde alle individualisme keren.⁸²

Dat de sfeer aan de sterk op de NHK gerichte faculteit in Utrecht vanuit sommige professoren minder vrouwvriendelijk was dan aan de vrijzinnige theologische faculteit in Amsterdam, is aannemelijk. Mankes-Zernike kon schrijven over haar collega-studenten en de professoren: "Enig onvriendelijk of zelfs maar verbaasd woord over mijn pretentie me voor te bereiden op een tot dan toe uitsluitend mannelijk ambt, heb ik van geen hunner ooit gehoord. Evenmin hebben de professoren mij ooit iets in de weg gelegd".⁸³ Voor Gerlings in Utrecht heeft dat wel anders gelegen. Dit blijkt uit haar overstap naar Groningen, waarover later.

78. Gerlings, "Is mystiek mystische narigheid?" (1907); Gerlings, "Is eenen nieuwe vertaling van het OT noodig?" (1908).

79. Brouwer, "De theologische faculteit", 175. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 262-266. A. de Groot, "Hugo Visscher" in: *BLGNP*, II, 373-376.

80. Brouwer, "De theologische faculteit", 171-172. Baljon is niet opgenomen in de *BLGNP*. Ook Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, brengt ons niet verder.

81. Gerlings, "Prof. Dr. J.M.S. Baljon", (1908).

82. Brouwer, "De theologische faculteit", 176.

83. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wonderde ambt*, 8-9.

Deelname aan christelijk studentenleven

Aan het christelijk studentenleven, zowel aan dat van de mannen als dat van de vrouwen, heeft zij actief meegedaan. Daarin vond zij een milieu.⁸⁴ Ze wordt lid van het Utrechtsche Studenten Zendinggezelschap Eltheto.⁸⁵ Dit gezelschap bracht christen-studenten voor het werk der zending samen. Ze wordt in 1906 gekozen redactiesecretares van *Berichten uitgegeven door het Utrechtsche Studenten-Zendinggezelschap Eltheto he basileia sou. (Berichten van Eltheto)*.⁸⁶ Haar redactielidmaatschap van een tot dan toe door mannelijke studenten uitgegeven blad was uitzonderlijk. De Utrechtse studentes richtten in 1910 het Utrechtse Maandblad voor Vrouwelijke Studenten op vanuit de volgende motivatie: "Er waren meisjes studenten en er waren vele studentenbladen, maar de studentenbladen wisten niet dat er meisjesstudenten waren en de meisjes wisten niet dat er studentenbladen waren".⁸⁷ De berichten die door het gezelschap werden uitgegeven, getuigden niet alleen van belangstelling voor de zending over de hele wereld, maar ook voor theologische en sociale onderwerpen. Iemand als Valeton was actief betrokken bij het Gezelschap.

Omdat het Gezelschap in tegenstelling tot soortgelijke organisaties in andere landen niet interuniversitair was, werd in 1896 de Nederlandsche Christen-Studenten Vereniging (NCSV) opgericht.⁸⁸ Het veel oudere Utrechtsche Studenten Zendinggezelschap (opgericht in 1846) is in 1908 na jarenlange rivaliteit opgegaan in de Utrechtse afdeling van de NCSV. Een probleem tussen het Utrechtsche Studenten Zendinggezelschap, dat overwegend uit theologen bestond en geen grondslag had, en de NCSV, waarin meer studenten van andere studies betrokken waren, was dat de NCSV de apostolische geloofsbelijdenis als grondslag had. Leden moesten daarmee instemmen. De apostolische geloofsbelijdenis werd gebruikt om vrijzinnige studenten te weren.⁸⁹ Dat het Gezelschap in de richting van de orthodoxie opschuift, blijkt daaruit dat vanaf 1902 *Berichten van Eltheto* als ondertitel heeft 'mede-orgaan van de NCSV' en dat Gerlings in 1906 wordt gekozen als

84. W.C.A. van Vredenburg, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche Studentenleven*. (Utrecht, 1914). De verenigingen en tijdschriften waarbij Gerlings was betrokken worden niet genoemd.

85. *Gedenkboek van het halve-eeuwfeest (van het) Utrechtsche Studenten Zendinggezelschap Eltheto he basileia sou*.

86. Dit blijkt uit *Bijblad bij de Berichten van Eltheto* 61 (1907) 29.I.

87. *Het naadje van de blauwkous*, 14, cit. uit: *Utrechtse Maandblad voor vrouwelijke Studenten*, juni 1913, nr. 3.

88. Zie M. van Rhijn, *Taak en arbeid der NCSV*. (Utrecht, 1920); A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985*. (Den Haag, 1991).

89. Zie bijvoorbeeld ook de Bond van Christen-Socialisten (BCS) die in 1907 op deze grondslag werd opgericht. Zie: Herman Noordegraaf en Rokus Verwoerd, *Anke van der Vlies. Een bliksems wijf*. (Aalsmeer, 1987) 28 en 45.

redactiesecretaris ondanks haar betrokkenheid bij de NCSV.⁹⁰ Tijdens haar redactiesecretariaat wordt *Berichten van Eltheto* in 1908 *Eltheto. Het orgaan van de NCSV*.

Studentes waren aanvankelijk uitgesloten van het lidmaatschap van de NCSV. Daarom richtten zij in 1899 de interuniversitaire Nederlandsche Vrouwelijke Christen-Studenten Vereniging op (NVCSV). In de statuten staat:

De NVCSV rustende op den grondslag van wat staat uitgedrukt in de Apostolische Geloofsbelijdenis, stelt zich ten doel een band te vormen tusschen vrouwelijke Christenstudenten, om: a. Elkander op te bouwen in het geloof; b. Actieve belangstelling onder vrouwelijke studenten te bevorderen in de zaak des Heeren op elk gebied; c. In de studentenwereld zich voor Jezus Christus niet te schamen.⁹¹

In 1902 werd de NVCSV een afdeling van de NCSV. Studentes participeerden in de activiteiten van de NCSV. In 1908 en 1909 is Gerlings presidente van de NVCSV.⁹² Als presidente van de NVCSV zette Gerlings zich in voor de oprichting van een stichting voor een clubhuis te Lunteren voor schoolmeisjes. Het gebouw van de Nederlandse Zendingraad zat ook te Lunteren. Samen met haar broer Herman, de advocaat en procureur, vormt zij een regelingscommissie om de noodzakelijke gelden bijeen te brengen. In 1909 kon een eigen huis betrokken worden.⁹³

Als in 1908 *Berichten van Eltheto* het blad wordt van de NCSV, blijft het redactielidmaatschap van Gerlings nog korte tijd gecontinueerd, maar zij heeft nu zitting in de redactie vanwege de NVCSV. Het blad ondergaat bij die overgang inhoudelijk geen verandering.

Een christelijke interesse met een ethisch theologische inslag

In *Berichten van Eltheto/Eltheto* schrijft Gerlings korte preekachtige, soms polemische artikeltjes over onderwerpen als idealen hebben, socialisme, jezelf overwerken, mystiek, vastzitten, God, levensgeluk en zending. Verder schrijft ze meer redactionele bijdragen over de NCSV, de christelijke vrouwenstudentenpers in Amerika en een In memoriam. Tenslotte bespreekt en introduceert zij uiteenlopende boeken als een christelijke verhalenbundel van J.M. Westerbrink-Wirtz⁹⁴, een

90. Gerlings, "Woorden gesproken op de Eerste-jaars vergadering der NCSV", (1906), 189-190.

91. *Amsterdamsche studenten Almanak voor 1908*, 85 en voor 1909, 169.

92. De andere bestuursleden zijn: A.C.S. de Koe, Dra. Ned. Lett., secretaresse; A. Snelhage, Phil. stud. penningmeesteresse; A.P. Roose, Cand. Ned. Lett., E.M. Jansen, Phil. stud.

93. *Eltheto* 63(1909) 138. Zie ook: Van den Berg, *De NCSV 1896-1985*, 54-56.

94. Westerbrink-Wirtz was later redactrice van *Meisjesleven. Christelijk tijdschrift voor onze vrouwelijke jeugd* en *De jonge vrouw. Geïllustreerd christelijk maandblad voor de vrouwelijke jeugd ter voorbereiding van de taak der vrouw in huis en maatschappij*.

boek van Verkouteren over grote mannen, een brochure over mystiek van G.H. van Senden, een boek over het OT van de gereformeerde Kampense hoogleraar A. Noordt zij en een boek van de Utrechtse hervormde predikant, later hoogleraar, J.R. Slotemaker de Bruïne over christelijke sociale ethiek.⁹⁵

Uit de besproken boeken blijkt dat zij een binnenchristelijke theologische interesse heeft. Ook haar belangstelling voor mystiek is binnenchristelijk, zij zet zich ondermeer af tegen de mystieke uitingen van de theosofie en het boeddhisme. Deze interesse in christelijke mystiek blijkt ook uit het initiatief tot oprichting in 1907 van een Vereeniging tot Weder-uitgave van Mystieke Geschriften uit Vroeger Eeuwen. Dit doet zij samen met de negen jaar jongere theologiestudent Van Senden (1884-1968), die hoofdredacteur van *Berichten van Eltheto* was. Hij is voorzitter en zij secretares. Ook deze Vereniging is gebaseerd op de apostolische geloofsbelijdenis. In de statuten staat ondermeer: "Doel is geschriften, wier woorden uitdrukking zijn van het geloven hunner schrijvers in overeenstemming met de Apostolische geloofsbelijdenis, geschreven voor het jaar 1800, in de Nederlandsche taal uit te geven".⁹⁶

Gerlings komt in haar publicaties in deze jaren naar voren als iemand met een sterk innerlijk godsgeloof. Zij ontleent daaraan kracht. Haar God wil eigenlijk dat je jezelf bent. God is geen moloch die offers vraagt. God en Christus staan voor haar dichtbij elkaar. Het lijken inwisselbare woorden. Christen-zijn is jezelf zijn. "Wees in Christus u zelf".⁹⁷ Een veel terugkerend thema is kracht hebben en gebrek aan kracht hebben. Ze heeft bewondering voor sterke mensen en een afkeer van zwakke mensen. De laatsten hebben geen ideaal en zijn levend dood. Als voorbeeld van iemand met een ideaal noemt zij de Amerikaanse domineesdochter en schrijfster Harriet Beecher Stowe (1811-1896), die *De negerhut van oom Tom* schreef⁹⁸ en de Engelse predikant Charles Kingsley (1819-1875), die opkwam voor de rechtvaardige eisen van de arbeiders. Uit dit artikel over Kingsley blijkt duidelijk dat Gerlings niet voor een gezapig christendom is, maar dat zij ook tegen revolutie is. Recht moet je bereiken via de 'wettelijken weg'.⁹⁹

Uit haar bespreking van *Ons tijdschrift* in 1907 blijkt ook dat het christendom voor haar vanzelfsprekend sociaal gericht is en, zegt zij, heel goed te verenigen met 'het socialisme' van mannen als Kingsley, F.D. Maurice¹⁰⁰ en F.W. Robert-

95. Zie de opgave in de bibliografie over 1906-1908.

96. *Bijblad bij Berichten van Eltheto*, 61 (1907), nr. 10, p. IV.

97. Gerlings, "Overzicht van de Christelijke Vrouwen-Studentenpers", (1907).

98. Gerlings, "Zijn idealen noodig", (1907).

99. Gerlings, "Kingsly tegenover Ibsen", (1907).

100. Maurice (1805-1872) is anglicaans geestelijke, grondlegger van het christelijk socialisme. Ellen Flesseman-Van Leer, *De overmacht van de liefde. Inleiding in de theologie van F.D. Maurice*. (Cahier bij het Nederlands Theologisch Tijdschrift no. 1). (Wageningen, 1968).

son¹⁰¹, maar niet met de Sociaal Democratie.¹⁰² Haar instemming met de socialistische gedachte was voor een aankomend rechtzinnig christelijk theologe opvallend, haar afwijzing van de Sociaal Democratie, die de klassenstrijd predikte, ligt meer voor de hand. *Ons Tijdschrift* was een tweemaandelijks blad voor ontwikkelde christenen. Het waren orthodoxe jonge christenen die het blad volschreven. Eén daarvan was Enka, die Gerlings ook noemt. Dit was het pseudoniem van Anke van der Vlies (1873-1939).¹⁰³ Enka had in 1907 een geruchtmakende brochure geschreven onder de titel *Kan een rechtzinnig christen socialist zijn? Bevestigend beantwoord*. Zij beriep zich met nadruk op de jonge Kuyper. In de pers werd zij fel aangevallen. Ook Abraham Kuyper zelf vond dat christendom en socialisme nooit samen konden gaan. Anderen als Slotemaker de Bruïne stonden veel minder afwijzend tegenover de socialistische gedachte, maar zij verwierpen de klassenstrijd, die de Sociaal Democratie voorstond. Gerlings stelt zich op hetzelfde standpunt als Slotemaker de Bruïne.

Ook uit haar artikel over of liever tegen de nieuw opgerichte zendingskringen blijkt een sterke sociale bewogenheid.¹⁰⁴ Zij voelt wel voor zending, maar is tegen de wijze waarop het gebeurt. Ze heeft drie bezwaren. Men stuurt er nu enkelingen op uit en vooral predikanten. Dat zouden teams moeten zijn van doktoren, onderwijzers en predikanten. Men stuurt deze mensen uit naar China en Japan, terwijl wij een schuld hebben aan Indië, omdat onze voorvaderen die natie onderworpen hebben. Dat was een zonde. En daarop stapelen wij nieuwe zonden. De inlanders worden uitgezogen. Eerst moeten de economische omstandigheden en de rechtsverhoudingen verbeterd worden. We moeten ons laten voorlichten door mensen die van de Indische toestanden op de hoogte zijn, geloofsrichting en kleur doen daarbij weinig terzake. Het kan zijn dat men juist door ongelovigen het best zal begrijpen wat in Indië nodig is.

Hoewel het thema vrouw geen opvallende plaats in haar artikelen inneemt, blijkt duidelijk dat Gerlings bewust als vrouw schrijft. Zij behandelt vrouwelijke auteurs en geeft ook vaak voorbeelden waarin vrouwen, meestal werkende vrouwen, genoemd worden. Ook in haar taalgebruik maakt zij vrouwen zichtbaar.¹⁰⁵ Zo noemt zij Westerbrink-Wirtz afwisselend schrijver of schrijf-

101. Robertson (1816-1853) is anglicaans geestelijke, populair onder de arbeidersklasse. *Encyclopaedia Britannica*. Vol. 8. (Chicago/London, 1981, 15e ed.) 613.

102. Bespreking van *Ons Tijdschrift*, (1907).

103. Herman Noordegraaf en Rokus Verwoerd, *Anke van der Vlies. Een bliksems wijf*. (Aalsmeer, 1987).

104. Gerlings, "Een woord tot de nieuw opgerichte zendingskringen", (1908).

105. Zie over de dilemma's met betrekking tot de taal: Ingrid van Alphen, "Een vrouw een vrouw, een woord een woord. Over de gelijke behandeling van vrouwen en mannen en de consequenties daarvan voor beroepsnamen in het Nederlands", *TvV*, 14 (1983), 307-315; Agnes Verbiest, *Het gewicht van de directrice. Taal over, tegen en door vrouwen*. (Amsterdam, 1991).

ster.¹⁰⁶ Zo schrijft zij bijvoorbeeld 'studenten, mannen en vrouwen'.¹⁰⁷ Maar als zij het expliciet over vrouwen heeft, gebruikt ze juist het zogenaamde inclusieve, mannelijk taalgebruik. In haar artikeltje over de Christelijke Vrouwen-Studentenpers schrijft ze 'studenten'.¹⁰⁸ Vrouwen worden in haar teksten zichtbaar gemaakt als mensen, evenals mannen, met een beroep en met idealen.

Uit haar bijdragen blijkt dat zij zich verdiept in het werk van theologen met verschillende theologische achtergronden, maar dat zij zich verwant voelt met ethische theologen van verschillende generaties zoals J.H. Gunning Jr.¹⁰⁹, Slotemaker de Bruïne en vooral Valeton.¹¹⁰

De periode waarin van ethische theologie wordt gesproken, loopt van 1850 tot 1940.¹¹¹ De vaders van de ethische theologie zijn D. Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en J.H. Gunning Jr. (1829-1905). De tweede generatie ethische theologen wordt ook wel aangeduid als de 'jongere' of 'latere' ethischen. Tot hen worden gerekend Valeton, P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk. De derde generatie, die leeftijdgenoten zijn van Gerlings, heeft vooral gepubliceerd na de Eerste Wereldoorlog. Tot hen worden gerekend Slotemaker de Bruïne, O. Noordmans en M. van Rhijn.

Het was ethische theologen niet te doen om een eigen stelsel, maar om een eigen theologisch uitgangspunt en een eigen theologische methode. Dit brengt met zich mee dat tussen hen grote verschillen bestaan in wat zij feitelijk vinden. Zij werden aangeduid als 'ethisch' vanwege hun uitgangspunt. De door God geopenbaarde waarheid is ethisch, dat wil zeggen is een macht ten goede. De innerlijke ervaring van het goede, van verlossing en zondevergeving stellen zij op de voorgrond. De goede boodschap is eerder gericht tot het hart dan tot het verstand van de mens. Zij trachten tegenstellingen op theologisch en kerkelijk gebied te overbruggen. Bij hen kunnen we vaak enerzijds elementen vinden die eerder bij vrijzinnigen horen en anderzijds elementen die meer bij orthodoxen thuishoren. De ethischen waren niet sterk georganiseerd. Zij zijn, anders dan de vrijzinnigen en de confessionelen van Groen van Prinsterer, pas in 1921 overgegaan tot het oprichten van een eigen vereniging. Voordien groepeerden zij zich rond het tijdschrift *Overdenkingen*. Dat heeft bestaan van 1893 tot 1940. Gerlings heeft overigens niet in dit tijdschrift gepubliceerd.

106. Gerlings, "Bespreking Westerbrink-Wirtz", (1906).

107. Gerlings, "Woorden gesproken", (1906); Gerlings, "Zijn idealen noodig?" (1907).

108. Gerlings, "Overzicht van de Christelijke Vrouwen-Studentenpers", (1907).

109. Gerlings, "Kingsley", (1907).

110. Gerlings, "Is mystiek mystische nariigheid", (1907); "Levensgeluk", (1908); "Bespreking A. Noordt zij" (1908).

111. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 125-152, 233-252. Zie voor de tweede generatie: Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*.

Nieuwe verzoeken tot toelating en kandidaatsexamen

Op 3 juni 1908 dient Gerlings opnieuw een verzoek in om inschrijving in het Album en om wijziging van de reglementen als dat nodig is om ook voor vrouwen de weg tot het predikambt te banen. Er is één nieuw feit. Ze hoopt binnenkort haar kandidaats te behalen. Vlak na haar, op 7 juli 1908, dient ook P.M. Vogelsang voor zijn dochter, Annette, het verzoek in om inschrijving in het Album om zich te kunnen voorbereiden op de evangeliebediening. Hij geeft een interpretatie aan het verzoek -die we bij Gerlings niet zijn tegengekomen, maar die wel door haar open gelaten is- door hieraan toe te voegen "(...) om later als hulppredikster te kunnen optreden".¹¹²

Het reglement op het hulppredikantschap dateerde van 1844 en was uitgebreid in 1860.¹¹³ Het ging dus om een ambt dat al lange tijd bestond in de NHK. Hulppredikanten zijn waarnemers van het herders- en leraarsambt. Het zijn predikanten buiten vaste bediening of kandidaten tot de Heilige Dienst (art. 2). In 1889 werd het voorstel ingediend om bekwame godsdienstonderwijzers met meer dan vijf dienstjaren het hulppredikantschap te laten vervullen. Dit voorstel werd in de Synode voorlopig aangenomen, maar in de kerk afgewezen. Aangezien vrouwen godsdienstonderwijzeres konden worden, zou hun daarmee de toegang tot het hulppredikantschap gegeven zijn.

Het verzoek van Gerlings en Vogelsang wordt weer besproken in de Commissie. Het rapport van de Commissie wordt op 27 juli ter inzage van de synodeleden gegeven.¹¹⁴ Een minderheid ondersteunt het verzoek en een meerderheid staat er afwijzend tegenover. De minderheid wenst dat vrouwen het ambt van predikant kunnen bekleden. Zij voert daarvoor drie argumenten aan: het ambt strookt met de gaven en aanleg van vrouwen; de gemeente kan baat hebben bij vrouwelijke predikanten; en het zal de zaak van het Evangelie ten goede komen. Zij wijst een beroep op uitspraken uit de bijbel, vooral van Paulus, van de hand, omdat de toestand toen en nu zeer verschillend is. De tegenstanders willen de bevoegdheid tot het bekleden van het ambt aan vrouwen onthouden, omdat zij een ambtsbediening door vrouwen niet in overeenstemming achten met de in de Schrift gegeven lijn ten aanzien van de roeping van de vrouw in het maatschappelijk leven. Bovendien merkt de meerderheid op, dat slechts een enkeling toelating begeert, terwijl de toelating tot zeer grote onrust in de kerk aanleiding zal geven.¹¹⁵

Waarschijnlijk doelt men hier op eerdere synodebesluiten die het, bij de ver-

112. *Handelingen NHK*, 27 juli 1908, 86. *Handelingen NHK*, 22 augustus 1908, 528-537, cit. 529. Hierin: de brief van Gerlings aan de Synode van 3 juni 1908, de brief van Vogelsang van 7 juli 1908, het advies van de Synodale commissie en de discussie in de Synode.

113. Knottenbelt, *Douwes en Feith. Kerkelijk Wetboek*, 204-207.

114. *Handelingen NHK*, 27 juli 1908, 86.

115. *Handelingen NHK*, 22 augustus 1908, 528-530.

plichte ronde door de Classicale vergaderingen, niet hadden gehaald. Dit gebeurde met de toelating van godsdienstonderwijzeressen tot het hulppredikantschap in 1889 en met het kiesrecht van vrouwen in de kerk in 1899. Het kiesrecht voor vrouwen was voor het eerst in 1897 in de Synode besproken en verworpen. Dit herhaalde zich in 1898. In 1899 werd het voorstel voorlopig door de Synode aangenomen, maar in 1900 door de Classicale vergaderingen verworpen,¹¹⁶ dit ondanks de handtekeningenactie die Douairière Marianne Klerck-Van Hogendorp en Annette Versluys-Poelman hadden opgezet en die 5340 handtekeningen van hervormde vrouwen opleverde.¹¹⁷

Op 22 augustus 1908 wordt het rapport door de Synode in behandeling genomen. De vrijzinnige Utrechtse kerkelijke hoogleraar Cannegieter behoort tot de voorstanders. Hij poneert dat vrouwen 'bijzondere' eigenschappen bezitten die haar juist geschikt maken om het Evangelie mede te verkondigen. De goede ervaringen die men heeft opgedaan met vrouwelijke predikanten in Amerika en Engeland wijzen hierop. De Synode handelt, indien zij vrouwen toelaat, in de geest van de oud-christelijke gemeente. De nieuwtestamentische literatuur wijst op de arbeid van vrouwen. Het zijn priesters en monniken geweest, die vrouwen hebben teruggedrongen.

Uit het synodeverslag blijkt dat nu veel meer synodeleden voorstander zijn voor toelating van vrouwen dan in 1906. Het lijkt er zelfs op dat het standpunt van de minderheid van de Commissie er door komt. De gang van zaken die volgt is verwarrend. Er wordt een voorstel van orde ingediend om geen besluit te nemen omtrent de conclusie van het rapport, omdat er nog maar dertien leden zijn. Dit wordt verworpen met zeven tegen zes. De vrijzinnige Leidse kerkelijk hoogleraar L. Knappert die voorstander is en Cannegieter zeggen dat een reglementswijziging nodig is. Dan wordt door anderen een voorstel ingediend om niet tot stemming over te gaan, omdat een wijziging van de conclusie van het rapport moet plaats vinden. Dit voorstel wordt met zeven tegen zes stemmen aangenomen.¹¹⁸

Twee dagen later, op 24 augustus, wordt gestemd. Op voorstel van Cannegieter wordt in twee delen gestemd. Het eerste gedeelte dat vrouwelijke studenten niet in het Album kunnen worden ingeschreven wordt zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Over het tweede gedeelte dat geen stappen tot reglementswijziging zullen worden gedaan staken de stemmen. Negen leden zijn voor en negen tegen.¹¹⁹ In de volgende zitting, op 25 augustus, vindt er een herstemming plaats. Tien leden zijn vóór om geen wijziging in het reglement aan te brengen en

116. Knottenbelt, *Douwes en Feith. Kerkelijk wetboek*, 7.

117. *Handelingen NHK*, 30 juli 1900, 68-71. In het comité zaten verder: Mackay-Van Lijnden, E.C. van der Kemp-Op den Hooff, C.J.O. Boissevain, O.M. van Verschuer-Van Balveren, A.J.F. van Rhijn-Kruyt, M.U. Krom.

118. *Handelingen NHK*, 22 augustus 1908, 530-537.

119. *Handelingen NHK*, 24 augustus 1908, 538-540.

zeven zijn voor wijziging van het reglement.¹²⁰ En weer is de kans verkeken op de toelating van vrouwen tot het predikambt.

Gerlings doet in 1908 na de bespreking in de Synode haar kandidaats. De meeste mannelijke studenten deden na het kandidaatsexamen meteen kerkelijk examen en gingen niet door naar het doctoraalexamen. Gerlings kan geen kerkelijk examen afleggen. Ze kan nu kiezen: of weer godsdienstonderwijzeres worden of door gaan naar het doctoraal. Zij aarzelt. Pas op 6 november 1909, een jaar later, schrijft zij zich in voor het doctoraal. Voordat zij hieraan begint, dient zij wederom een verzoek in bij de Synode, maar deze keer heeft zij er veel meer werk van gemaakt dan de vorige keren. Zij doet het verzoek samen met de Amsterdamse theologiestudente Bruining en de Leidse theologiestudente Vogelsang en zij geven een uitvoerige toelichting.¹²¹

Hun eerste argument luidt:

Waar eenerzijds het aantal predikanten te gering is in verhouding tot het werk, dat van hen geeischt wordt en anderzijds wij als gemeenteleden de begeerte hebben om dit werk te mogen doen, komt het ons voor, dat dit niet iets toevalligs is, maar iets van God gewild, hetgeen eene aanwijzing kan zijn om tot de oud-christelijke basis weer terug te keren.

Het tweede argument is: "Waar de Gemeente uit mannen en vrouwen bestaat, achten wij het bevordelijk voor haren bloei, dat zij ook geleid wordt door mannen en vrouwen". Het derde argument is dat het verzoek in het verlengde gezien moet worden en als uitbreiding van de aanstelling van godsdienstleraresen.

Vervolgens gaan zij in op de bezwaren die tegen de toelating van vrouwen tot het ambt worden gegeven. Het verzoek gaat niet in tegen de bedoeling van de Schrift. Vrouwen waren immers in oud-christelijke gemeenten evangelisten. Ze verwijzen daarvoor naar Hand. 18, Rom. 16 en Phil. 4. De tekst van Paulus uit 1 Kor. 14:34 kan naar hun mening niet tegen het verzoek pleiten, zolang men niet weet wat het woord *lalein* in dit verband betekent. Bovendien werpt 1 Kor. 11:5 een enigszins ander licht op de zaak. Deze uitspraken komen trouwens voort uit de geest van die tijd en ze zijn bedoeld voor die tijd. Zij achten zich er net zo min aan gebonden als aan andere verouderde uitspraken zoals het gesluierd gaan van vrouwen.

Vervolgens doen zij een beroep op Gal. 3, ook voor het kerkelijk leven. Tenslotte wijzen zij erop dat het weren van de vrouw uit het predikambt een uitvloeisel is der 'hiërarchie', waarmee de Hervorming brak door tot 'het algemeene priesterschap' der gelovigen terug te keren. Met hun verzoek staan zij dus, zo schrijven zij, 'op zuiver protestantse bodem'. Hun beroep op het gemeentelid-zijn en het algemeen priesterschap van alle gelovigen is een nieuw element in de dis-

120. *Handelingen NHK*, 25 augustus 1908, 563.

121. *Handelingen NHK*, 18 augustus 1909, 339-341.

cussie.

De door de Synode ingestelde Synodale Commissie constateert, dat het verzoek wel beschouwd hetzelfde is als dat wat in 1908 behandeld was. Ook nu bestaat het uit twee onderdelen. Ten aanzien van het eerste deel, de inschrijving in het Album, constateert de Commissie dat er geen nieuwe feiten zijn. Zij adviseert aan de Synode dit af te wijzen. Ten aanzien van het tweede deel, zegt de Commissie dat het niet op de weg van de Synode ligt tot een reglementswijziging, die een wetswijziging impliceert, over te gaan, als die reglementswijziging niet concreet is omschreven. De meerderheid van de Commissie stelt dan ook voor het verzoek op formele gronden af te wijzen. Een lid, de Groningse hoogleraar W. Mallinckrodt, neemt het voor de dames op door uit te spreken dat hij een voorstel tot wetswijziging zal indienen.¹²²

De Synode bespreekt het advies van de Commissie in haar vergadering van 18 augustus 1909. Zij stelt, na enige discussie, de stemming over het tweede deel van het verzoek uit en Mallinckrodt dient zijn voorstel tot wijziging van het reglement op het examen en dat op het Hooger Onderwijs in. Dit voorstel wordt in handen gesteld van de Commissie voor nieuwe wetsvoorstellen.

Op 26 augustus wordt het rapport van deze Commissie besproken. In het rapport zijn opgenomen de wetsvoorstellen van Mallinckrodt, zijn toelichting en het advies van de Commissie voor nieuwe wetsvoorstellen.¹²³ Deze Commissie stelt voor meteen tot stemming over te gaan, omdat zij van een discussie geen nieuwe argumenten verwacht. Eenstemmig zijn de commissieleden over drie punten. Er is een logisch bezwaar om tot de openstelling van het predikambt voor vrouwen over te gaan vóórdat aan vrouwen het stemrecht in de kerk is verleend. Er is een formeel bezwaar tegen de gedetailleerdheid van de voorgestelde wetswijziging. De toevoeging telkens van het vrouwelijke geslacht naast het mannelijke geslacht is onnodig. Een verklaring aan het begin, dat de mannelijke omschrijvingen ook gelden voor vrouwen, volstaat. Het derde punt is, dat de volharding van mej. Gerlings geen voldoende grond is om het ambt van predikant voor de vrouw toegankelijk te maken, en evenmin om de Kerk te horen. Over de zaak zelf zijn de heren verdeeld. Drie leden zijn principieel tegen, twee zijn principieel voor, één is principieel niet tegen. Uit de argumentatie van de tegenstanders blijkt dat vrouwen nog steeds op bijbelse gronden geweerd worden uit het predikambt. Het komt niet met haar roeping overeen voorgangster te zijn, de kerkeraad voor te zitten, zitting te hebben in de besturen, kortom een leidende positie in te nemen, omdat die aan de man is toegekend.¹²⁴

In de discussie in de Synode vallen weer de bekende argumenten. Veel sterker wordt het argument van de tegenstanders naar voren gebracht dat men tegen de

122. *Handelingen NHK*, 18 augustus 1909, 341-342.

123. *Handelingen NHK*, 26 augustus 1909, 512-518.

124. *Handelingen NHK*, 26 augustus 1909, 516-518.

toelating van vrouwen tot het predikambt is omdat het kiesrecht voor vrouwen in de kerk in de Synode is afgestemd.¹²⁵ Veel nadrukkelijker komt ook het argument naar voren dat het vrouwen niet past leiding te geven. Het moge dan ook geen verbazing wekken dat het voorstel Mallinckrodt met tien tegen acht wordt verworpen.

Gerlings schrijft zich na deze teleurstellende gebeurtenissen, die haar niet uit het veld lijken te slaan, in voor het doctoraal aan de theologische faculteit van de Universiteit van Groningen.

Een eerste kerkelijke en theologische plaatsbepaling

Een eerste plaatsing van Gerlings in het kerkelijk en theologisch veld kan nu samenvattend gegeven worden. Gerlings was Nederlands hervormd en sterk geworteld in die kerk. Zij wil haar doel, toelating tot het kerkelijk ambt, bereiken in die kerk en langs de wettelijk voorgeschreven weg. De verenigingen waaraan zij deelneemt en die zij zelf opricht zijn merendeels gebaseerd op de apostolische geloofsbelijdenis, waardoor vrijzinnigen worden uitgesloten. Als we naar haar artikelen en uitlatingen kijken, is zij het meest verwant met de ethische theologen. Zij wordt echter in haar streven voor de toelating van vrouwen tot het ambt bijgestaan door de vrijzinnige studentes Vogelsang en Bruining, de vrijzinnige kerkelijke hoogleraren Cannegieter en Knappert en de evangelische Mallinckrodt.

V. Een geëngageerd wetenschapster

Dit deel bestaat uit vier onderdelen. In de eerste onderdeel (A) staat de Groningse tijd van Gerlings centraal. In het tweede onderdeel (B) wordt Gerlings' benadering van haar proefschriftonderwerp verkend. In het derde onderdeel (C) wordt de inhoud van het proefschrift van Gerlings beschreven en geanalyseerd. In het vierde en laatste onderdeel (D) staan de ontvangst en verwerking van haar proefschrift centraal zowel in de Synode als in de theologische wetenschap.

A. Een doelbewuste keuze voor de theologische wetenschap

Van Utrecht naar Groningen

Op 6 november 1909 schrijft Gerlings zich in aan de theologische faculteit van de Universiteit van Groningen. Ze blijft in Zeist wonen. Ruim twee jaar later op 21

125. Het voorstel was in 1908 door Cannegieter ingediend en met negen tegen acht stemmen verworpen. Een jaar later wordt het voorstel weer ingediend en verworpen. *Handelingen NHK*, 25 augustus 1908, 564-574.

november 1911 doet zij doctoraalexamen en anderhalf jaar daarna op 9 juli 1913 promoveert zij in de theologie. Gezien deze snelle opeenvolging ligt de veronderstelling voor de hand dat doctoraalscriptie en dissertatie in elkaars verlengde liggen.¹²⁶ Haar promotor is H.U. Meyboom, maar ze begint haar promotieonderzoek bij C.H. van Rhijn, onder wiens verantwoordelijkheid zij vermoedelijk ook haar doctoraalscriptie schreef.¹²⁷

Pettinga (1983) zegt dat Gerlings naar Groningen ging omdat geen der Utrechtse hoogleraren bereid was het onderwerp van haar promotieonderzoek te accepteren. Dit is daarom aannemelijk, omdat de docent die als begeleider in aanmerking kwam niet de op 16 mei 1908 overleden Baljon was, maar zijn opvolger, de nieuwtestamenticus Van Leeuwen. Van Leeuwen hield op 7 december 1908 zijn inaugurale rede. Hij was toen 38 jaar en één van de jongere hoogleraren. Zijn angstvallig traditionele persoonlijkheid, zijn achtergrond als Gereformeerde Bonder, zijn nieuwe functie als hoogleraar en zijn jeugdige leeftijd maken het waarschijnlijk dat hij de begeleiding van een doctoraalscriptie/proefschrift met zo'n onderwerp niet op zich heeft willen nemen. De vrijzinnige Cannegieter, die bijbelse theologie gaf, kwam vanuit zijn vak in aanmerking en lag voor de hand vanwege zijn positiebepaling in de Synode, maar hij mocht als kerkelijk hoogleraar geen scripties voor staatsexamens begeleiden.

Dat Gerlings na haar vertrek uit Utrecht voor Groningen koos en niet voor het dichterbij gelegen Leiden, hangt vermoedelijk samen met haar interesse in bijbelse theologie en vroegschristelijke geschiedenis. De Leidse nieuwtestamenticus en historicus, de Engelse anglicaan Kirsup Lake, was niet geïnteresseerd in bijbelse theologie, maar probeerde als godsdiensthistoricus het Nieuwe Testament te verstaan in het licht van de oud-semitische wereld van het Oriëntalisme en van het Hellenisme. Hij bestudeerde de invloed van de mysteriegodsdiensten op het vroege christendom.¹²⁸ In Groningen had Gerlings meer aanknopingspunten.

Als docenten in Groningen fungeerden: L.K.H. Bleeker voor OT; Van Rhijn voor uitlegging van het NT, de oud-christelijke letterkunde en de geschiedenis van het christendom; Van Dijk voor geschiedenis der godsdiensten, geschiedenis van de leer aangaande God en wijsbegeerte van de godsdienst; Meyboom voor encyclopedie der godgeleerdheid, geschiedenis van het christendom en zedekunde; Mallinckrodt en diens collega A. van Veldhuizen. De twee laatstgenoemde waren

126. Ook Mankes-Zernike schreef een dissertatie in het verlengde van haar doctoraalscriptie. Zie: Vos, "Vrouwelijke predikanten", 388.

127. De Wilde (1987) zegt ten onrechte dat Gerlings waarschijnlijk naar Groningen ging voor de vrijzinnige Meyboom. Gerlings bedankt in het voorwoord van haar proefschrift Van Rhijn als oorspronkelijke promotor. Dit voorwoord is alleen in de eerste druk opgenomen.

128. K.H. Roessingh, "De Leidse theologische faculteit 1875-1925" in: *Verzamelde werken*. Df II. (Arnhem, 1926) 393-405.

belast met de kerkelijk opleiding.¹²⁹

De promotor die Gerlings gekozen heeft, de nieuwtestamenticus Van Rhijn (1849-1913) werd in 1886 benoemd tot hoogleraar in de oud-christelijke letterkunde en de kerk- en dogmageschiedenis. Vanaf 1892 kwam daar de uitlegging van het NT bij en ging de kerkgeschiedenis naar de nieuw benoemde Meyboom. Zijn vrouw, A.J.F. van Rhijn-Kruyt, was één van de comitésleden van de grote handtekeningenactie in 1900 voor het kiesrecht voor vrouwen in de NHK.¹³⁰ Van Rhijn had in Utrecht gestudeerd. Aalders noemt Van Rhijn een ethisch theoloog maar zijn collega Van Dijk zegt dat hij in de theologie "(...) noch confessioneel, noch ethisch was, hij was en is levenslang gebleven een leerling der Utrechtsche school".¹³¹ Deze school wordt ook wel de apologetische school genoemd. De voormannen ervan waren J.I. Doedes (1859-1887) en J.J. van Oosterzee (1817-1882). Zij waren tegenstanders van de historisch-kritische benadering van de Schrift en van een wijsgerige benadering, omdat beide benaderingen de historiciteit van de Schrift ondermijnden. Voor hen was, anders dan bij de voorstanders van de historisch-kritische benadering de historische betrouwbaarheid van de Schrift uitgangspunt. Dit was juist één van de belangrijkste gronden van het geloof. Tegen de wijsgerige opvatting van A. Pierson, bijvoorbeeld over de onmogelijkheid van wonderen, brachten zij in dat niet wijsbegeerte beslist over de waarheid van het christendom, maar de historische wetenschap.¹³²

Van Rhijn promoveerde in 1875 bij Doedes op een proefschrift over de eerste brief van Petrus. Hij nam het op voor de 'echtheid' van die brief. In 1886 hield hij zijn inaugurale rede over "Traditie, kritiek en den eisch van het ideaal". Hij wenste een bijbels theoloog te zijn, maar zag volgens Dankbaar "(...) wetenschap en geloof wel wat te eenvoudig in elkanders verlengde liggen".¹³³ In de eerste helft van zijn professoraat was hij meer theologie-historisch met zijn vak bezig. Zo zat hij in de redactie van *Studiën* en richtte later *Theologische Studiën* op. In de tweede helft van zijn professoraat, de tijd dat Gerlings bij hem studeerde, concentreerde hij zich meer en meer op lokale kerkgeschiedenis. Vanaf 1908 moest hij het rustiger aan doen vanwege zijn gebrekkige gezondheid. De colleges van Van Rhijn werden zeer gewaardeerd en goed bezocht. Hij wilde een leidsman en geestelijk vader zijn voor zijn studenten.¹³⁴

129. W.F. Dankbaar, "De theologie in Groningen sinds het begin van de twintigste eeuw" in: *Universitas Groningana MCMXIV-MCMLXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan der Rijksuniversiteit te Groningen*. 2 Dln. (Groningen, 1964) 58-79.

130. *Handelingen NHK*, 30 juli 1900, 71.

131. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 16; Is. van Dijk, "C.H. van Rhijn" in: *Gezamenlijke geschriften*. IV. (Groningen, 1917) 461-470, cit. 463.

132. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 134-135; Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 32-34.

133. Dankbaar, "De theologie in Groningen", 67.

134. Van Dijk, "C.H. van Rhijn", *Gezamenlijke Geschriften IV*, 461-470.

Van Rhijn sterft op 16 februari 1913. Hij is dan 63 jaar. Gerlings schrijft dat zij net het manuscript heeft ingeleverd als hij overlijdt. Zij vindt Meyboom bereid zijn naam aan haar proefschrift te verbinden, zonder dat hij al te ingrijpende nieuwe eisen stelt, want reeds op 9 juli van dat jaar promoveert zij bij Meyboom.

De promotor die zij kiest om haar dissertatie bij af te ronden, de 71-jarige Meyboom (1842-1933), was het absolute tegendeel van Van Rhijn. Meyboom was een medestander en volgeling van Pierson (1831-1896).¹³⁵ "Pierson meende, dat de synoptische evangeliën geen betrouwbare kennis van Jezus en zijn leer gaven; zij bevatten veeleer gedachten, die in een bepaalde tijd als het ware in de lucht zaten en die men aan een joodse leraar Jezus had toegeschreven, over wiens historiciteit overigens niets vaststond".¹³⁶ Pierson radicaliseerde deze nieuwtestamentische kritiek van de zogenaamde Tübingers nog verder.¹³⁷ "Ook het door de Tübingers aanvaarde paulinische auteurschap van de brieven aan de Romeinen, Corinthiërs en Galaten ontkende hij, evenals de historiciteit van de nieuwtestamentische overlevering over Paulus zelf".¹³⁸ Degenen die deze gedachten van Pierson accepteerden, verzamelden zich onder de naam Hollandse Radicale School. Naast Meyboom hoorden hiertoe A.D. Loman te Amsterdam en W.C. van Manen te Leiden en de jongere G.A. Van den Bergh van Eysinga. Ook Mankes-Zernike denkt in deze lijn.¹³⁹ Meyboom was oorspronkelijk nieuwtestamenticus, maar omdat de faculteit geen aanhanger van de Hollandse Radicale School op de leerstoel Nieuwe Testament wenste, was hij benoemd in de kerkgeschiedenis. Als kerkhistoricus beperkte hij zich tot de oud-christelijke letterkunde.

De overgang van Van Rhijn naar Meyboom moet voor Gerlings enorm zijn geweest. De achtergrond van beide heren was radicaal verschillend. Zij stonden lijnrecht tegenover elkaar in hun opvattingen over het vroegste christendom. Uit het voorwoord in haar proefschrift blijkt duidelijk dat Gerlings zich niet in de lijn van Meyboom plaatst. Zij bedankt hem uitvoerig voor de

(...) steun en hulp bij mijne dissertatie ondervonden, en ik kan niet nalaten U hier openlijk mijn oprechten dank te betuigen voor den onvermoeiden ijver, waarmede Gij U aan dit proefschrift gegeven hebt, voor de belangrijke opmerkingen die Gij mij verstrekte en voor de belangstelling, die Gij mij als vrouwelijk theoloog betoond hebt.

135. K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland*. (Haarlem, 1922). Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 213-214.

136. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 213.

137. De Tübingen School, niet te verwarren met de katholieke school met dezelfde naam, is een protestantse school tussen 1835 en 1860. Vertegenwoordigers zijn F.C. Baur en D.F. Strauss. Zie: T. Schoof, "Over theologen van de 19de eeuw: de reformatorische lijn", *TvT*, 20 (1980) 98-108, m.n. 105.

138. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 213.

139. Mankes-Zernike, *Een vrouw in het wonderde ambi*, 144-147.

Maar zij wijst ook op moeilijkheden. "Wijl Gij de symbolische opvatting der Evangeliën huldigt, waarbij ik mij niet kan aansluiten, is er een groot verschil van inzicht, dat eigenaardige bezwaren met zich brengt". Bij de bespreking van het proefschrift zal hierop nader ingegaan worden. Nu komen eerst de aanvragen die zij in haar Groningse tijd bij de Synode indient aan de orde.

Opnieuw verzoeken tot toelating

In de tijd dat zij in Groningen studeert, richt zij zich drie keer tot de Synode. Op 15 april 1910 dient ze, weer samen met Vogelsang en Bruining, een verzoek in tot wijziging van het reglement op het examen opdat zowel mannen als vrouwen tot de Evangeliebediening kunnen worden toegelaten.¹⁴⁰ Op 8 augustus 1910 brengt Van Veldhoven, die net kerkelijk hoogleraar is te Groningen, namens de door de Synode ingestelde Commissie rapport uit. Voor het eerst stelt een meerderheid van de commissie voor om een reglementswijziging tot stand te brengen. Op 13 augustus 1910 wordt het rapport in behandeling genomen in de Synode. Uit de bespreking blijkt dat de professoren Daubanton en Van Veldhuizen tegen de toelating van vrouwen tot het predikambt zijn. Daubanton zou vrouwen wel willen toelaten als toehoorder tot colleges van de kerkelijke hoogleraren om zich zo voor te bereiden op het examen van godsdienstlerares en Van Veldhuizen kan zich eventueel vrouwen als diaken voorstellen. Op advies van de beide hoogleraren wordt het voorstel tot reglementswijziging met tien tegen negen verworpen.

Ruim een jaar later, in juli 1911, dienen Gerlings, Vogelsang en Bruining weer een verzoek in.¹⁴¹ Nu wordt op voorstel van Knappert en Cannegieter het verzoek niet in behandeling genomen en wel omdat de Synode nog zoveel werk wacht. Weer een jaar later, in mei 1912 dienen Gerlings en Vogelsang, nu zonder Bruining weer hetzelfde verzoek in.¹⁴² Gerlings is nu doctoranda en Vogelsang heeft haar kandidaats gedaan. De ingestelde Commissie adviseert aan de Synode het voorstel niet in behandeling te nemen. De meerderheid is weliswaar voor het verzoek, maar allen zijn eenparig van oordeel, dat het nu niet de geschikte tijd is om succes te verwachten. Bij de stemming blijken 17 mannen de conclusie van het rapport te delen, twee stemmen tegen. Het verzoek wordt derhalve niet in behandeling genomen.

140. *Handelingen NHK*, 13 augustus 1910, 327-333: de brief van de dames, het rapport van de commissie en de discussie in de Synode.

141. *Handelingen NHK*, 11 augustus 1911, 199.

142. Het rapport, waarin de brief van Gerlings en Vogelsang, en de discussie in de synode is opgenomen in de *Handelingen NHK*, 7 augustus 1912, 308-310.

Gerlings gaat na haar doctoraal in 1911 meteen door met haar promotieonderzoek. Er waren nog niet veel vrouwen die die stap zetten. In Groningen had zij slechts zeven voorgangsters, van wie er drie in hetzelfde jaar als zij promoveerden.¹⁴³ De historica C. Kroes-Ligtenberg, zelf gepromoveerd, herinnert zich in 1918 dat op de tentoonstelling "De vrouw 1813-1913" een heel klein boekenkastje de door vrouwen geschreven dissertaties kon bevatten: "Ja eigenlijk is het woord 'boekenkastje' hier al veel te weids en moesten wij liever van een afgesloten boekeplankje spreken".¹⁴⁴ In de theologie was Gerlings de eerste vrouw die in Nederland promoveerde. Maar ook in Europa lijkt zij te vallen onder de eersten die de doctors-titel in de godgeleerdheid verwerven. Daarenboven is zij, voor zover ik weet, de eerste theologe in de wereld, die een als feministisch te karakteriseren proefschrift geaccepteerd heeft weten te krijgen op de universiteit.¹⁴⁵

Enige voorzichtigheid op dit punt is overigens geboden, omdat over theologes wereldwijd nog weinig systematisch onderzoek is verricht en omdat het graden-systeem en de in dit verband gestelde eisen in de verschillende landen nogal uiteenlopen. Bovendien zijn de schrijfsters, uit wier werken geput wordt overwegend niet geïnteresseerd in de deelname van vrouwen aan de academische theologie maar in de deelname van vrouwen aan de kerken en in het feministisch gehalte van hun streven. Zijdelings geven zij echter ook wel informatie over de participatie van vrouwen in de academische theologie.¹⁴⁶

In zekere zin een uitzondering hierop wordt gevormd door een in 1988 verschenen themanummer van het *Journal of Feminist Studies in Religion* onder redactie van Elisabeth Schüssler Fiorenza en Judith Plaskow. Dit themanummer is gewijd aan 'feministisch-theologische voormoeders' in de Verenigde Staten (VS).¹⁴⁷ Deze voormoeders zijn academisch geschoold, hoewel niet allemaal

143. De Wilde, (1987), 49.

144. C. Kroes-Ligtenberg, "De vrouw en de wetenschap" In: *Encyclopedisch Handboek*, Dl II, 507-523, cit.: 509.

145. Feministisch in de betekenis van op vrouwen georiënteerd. Anna-Maria van Schurman (1607-1678) schreef ook zo'n dissertatie en wel over de kwestie of het christelijke vrouwen past wetenschap te bedrijven, maar zij mocht dit proefschrift niet verdedigen op de universiteit.

146. Zie *Women & Religion in America*. 3 Vols. Ed. Rosemary Radford Ruether en Rosemary Skinner Keller (San Francisco, 1981-1986), m.n.: Barbara Brown Zikmund, "The Struggle for the Right to Preach", Vol. 1, (San Francisco, 1981) 193-241 en Dorothy Jean Furnish, "Women in Religious Education. Pioneers for Women in Professional Ministry", Vol. 3. (San Francisco, 1986), 320-338.

147. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 4 (1988) 2. Geïntroduceerd worden: Nelle Morton (1905-1987), Pauli Murray (1910-1985), Anne McGrew Bennett (1903-) en Valerie Saiving (1921-1992). Catharina Keller, "Goddess, Ear, and metaphor: On the Journey of Nelle Morton", 51-67; Suzanne R. Hiatt, "Pauli Murray. May Her Song Be Heard at Last", 69-73 en Elly Haney, "Pauli Murray. Acting and Remembering", 75-79; Mary E. Hunt, "Anne McGrew Bennett. Feminist Theological Pioneer", 81-98; "A conversation with Valerie Saiving", 99-115.

theologisch, maar zij zijn een tot twee generaties jonger dan Gerlings.

Toch gingen in de VS vrouwen veel eerder dan Gerlings theologie studeren, maar er werden hun beperkingen opgelegd. Antoinette Brown (1825-1921) ging in 1847 naar het protestantse Oberlin College.¹⁴⁸ Na lange discussie had deze faculteit haar toegelaten, maar er werden aan haar wel beperkende maatregelen opgelegd. Zo mocht zij geen vragen stellen en niet spreken tijdens de colleges naar het bijbelwoord van Paulus. Net als Gerlings schrijft zij in het kader van haar opleiding een scriptie over de exegese van bepaalde bijbelpassages die spelen in de discussie rond de uitsluiting van vrouwen. Toen zij in 1850 haar studie afsloot kreeg zij geen mastersgraad (MA) en werd zij niet toegelaten tot de promotie (Ph.D). In 1887 kreeg zij van het College een ere-masterstitel en in 1908 een eredoctoraat in de theologie.

In Duitsland was Carola Barth (1879-1959) de eerste die de sprong naar de theologie maakte.¹⁴⁹ Zij studeerde sinds 1902 godsdienst, geschiedenis en Duits in Bonn, Marburg en Jena en behaalde in 1908 als eerste vrouw aan een evangelische theologische faculteit in het toenmalige Duitse Rijk het licentiaat in de theologie, overigens niet op een feministisch proefschrift. Het licentiaat is een minder zware graad dan de Nederlandse doctorstitel omdat deze geen toegang geeft tot een professoraat. Van de Habilitation, het tweede proefschrift, dat dat wel geeft, waren vrouwen in Duitsland tot 1920 uitgesloten.

Uit het voorafgaande wordt duidelijk, hoezeer Gerlings niet alleen bij de eerste vrouwen hoort die promoveren maar dat zij met haar feministisch-theologische proefschrift ook aan het begin staat van de beweging van vrouwen die binnen de universiteit theologie in verband brengen met vragen die op vrouwen georiënteerd zijn en die daarvoor erkenning verwerven binnen de universiteit.

B. Gerlings' insteek in de stand van de kennis

Ruim anderhalf jaar na het doctoraal, promoveert Gerlings in de theologie op een proefschrift, getiteld *De vrouw in het oud-christelijke gemeentelven* (1913). Waar

148. Elizabeth Cazden, *Antoinette Brown Blackwell. A Biography*. (New York, 1983). Zie ook: Elisabeth Schüssler Fiorenza, "Naar een bevrijde en bevrijdende theologie. Vrouwelijke theologen en feministische theologie in de Verenigde Staten van Amerika", *Concilium* 14 (1978) 20-30; Rosemary Radford Ruether, "The future of feminist Theology in the Academy", *Journal of American Academy of Religion* 52 (1985) 703-713, m.n. 705.

149. Doris Kaufmann, *Frauen zwischen Aufbruch und Reaktion, Protestantische Frauenbewegung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. (München, 1988), 214. Sinds 1987 heeft prof. dr. Hannelore Erhart (Universiteit van Göttingen) een onderzoeksproject naar de geschiedenis van evangelische theologes. Uit dit project is een tentoonstellingsboekje voortgekomen: *Das Weib schweigt nicht mehr. Wie das Amt der Theologin wirklichkeit wird. Katalog zur Ausstellung*. (Göttingen, 1990, onuitgegeven) en enige artikelen in *Schlangebrut*. Dagmar Henze, "Die Geschichte der evangelischen Theologin. Ein Überblick", *Schlangebrut*, 9 (1991) 21-23. Henze bereidt een proefschrift voor over Barth.

het in deze paragraaf om gaat, is meer zicht te krijgen op haar insteek in de stand van de kennis van die tijd over dit onderwerp.

Een eerste verkenning van het proefschrift

Het proefschrift bestaat uit negen hoofdstukken. In de eerste twee ontwerpt zij een beeld van "De Grieksche vrouw" (I) en "De Romeinsche vrouw" (II). In de volgende twee geeft zij een beeld van "De vrouw in de Joodsche wereld" (III) en van "Jezus en de vrouw" (IV). Daarna behandelt zij "De doorwerking van Jesus' invloed ten opzichte van de vrouw" (V) en de "Paulinische en andere brieven over het huwelijk, en: de virgines subintroductae" (VI). In de laatste drie hoofdstukken beschrijft zij "De werkzaamheden der vrouw in het oud-christelijk gemeenteleven" (VII), "De weduwen en diaconessen" (VIII) en "Het bedienen van de sacramenten door de vrouw" (IX). Het geheel wordt omlijst door een inleiding en een slotwoord. In een inlegboekje heeft zij alle Griekse, Latijnse, Duitse, Franse en Engelse citaten vertaald in het Nederlands om zo de toegankelijkheid van de tekst te vergroten voor een breed publiek. In haar notenapparaat geeft zij de behandelde bronnen en literatuur soms onvolledig weer. De afwezigheid van een literaturopgave achterin is waarschijnlijk te wijten aan tijdgebrek. Gerlings wilde of kon kennelijk niet later promoveren. Dit kan samenhangen met haar promotor Meyboom die in 1913 de faculteit verliet.

Haar doel is een beschrijving te geven van - en daarmee hanteert zij een terminologie ontleend aan A. Harnack¹⁵⁰-, 'het wezen van het christendom'¹⁵¹, en daaraan gerelateerd een beeld, 'een *Gesamtbild*'¹⁵², te ontwerpen van de positie van de vrouw in het vroege christendom. Omdat het christendom in de Grieks-Romeinse wereld 'wortel schoot' en 'stoelde op' het jodendom, stelt zij eerst een onderzoek in naar deze werelden. Haar beschrijving van het christendom loopt op enkele uitlopers na tot in de derde eeuw, omdat dan 'de vrije werkzaamheid der vrouw' ophield.¹⁵³ Aan de positie van vrouwen in de ketterse bewegingen besteedt zij geen bijzondere aandacht. Zij wil in haar studie het 'erkende' christendom onderzoeken.

Deze geschiedenis wil zij beschrijven vanuit de bronnen. In alle hoofdstukken geeft zij haar reconstructie op grond van tientallen bronnen. Dat duidt erop dat zij zoveel mogelijk een zelfstandige reconstructie wil geven van dat verleden. Zij citeert niet alleen uit het Oude Testament, het Nieuwe Testament en de oud-christelijke letterkunde; maar ook uit de Talmoed, de Misjna en apocrievе joodse bronnen; uit Griekse schrijvers als Plato, Aristoteles, Homerus, uit Latijnse

150. Harnack wordt pas later Von Harnack genoemd. Ik noem hem Harnack.

151. Gerlings, (1913), 2. Zij gebruikt ook de woorden: "de eerste christelijke beginselen".

152. *Ibidem*, 4, 6.

153. *Ibidem*, 8.

schrijvers als Livius en Ovidius en uit tientallen andere Griekse en Romeinse schrijvers. Daarnaast gebruikt ze literatuur over haar onderwerp. De overgang tussen bronnen en literatuur is vloeiend. Zij leidt de bronnen en de literatuur nauwelijks in, maar hanteert deze voor haar reconstructie. Zij gebruikt vooral gespecialiseerde literatuur over delen van haar onderwerp, maar beperkt zich niet tot één discipline: zij baseert zich op (kerk)historici, exegeten, canonisten, theologen en filosofen die over de tijd van het vroege christendom hebben geschreven. Het gaat haar niet om een overzicht te geven van de stand van de literatuur, maar wel om zoveel mogelijk gespecialiseerde literatuur bij haar onderwerp te betrekken. Haar wetenschappelijke instelling blijkt daaruit dat zij ook opvattingen weergeeft die tegen de hare ingaan. In totaal noemt zij zo'n honderddertig namen, bijna uitsluitend van buitenlandse auteurs.

In haar inleiding zegt Gerlings dat over dit onderwerp in Nederland nog maar weinig gepubliceerd is: "Waarom wij dit onderwerp kozen? Zeer zeker niet uit sleur of traditie, want in ons vaderland is weinig hierover geschreven".¹⁵⁴ Zij vraagt zich af: "Was de belangstelling van mannelijke theologen in deze zaak niet heel groot? Of waren andere onderwerpen meer urgent?".¹⁵⁵ Vooral het eerste wekt verbazing. Hoe kwamen de synodeleden dan aan hun beeld van de positie van de vrouw in het oudste christendom? En waarop kon Gerlings voortbouwen?

Nederlandse publicaties met betrekking tot haar onderwerp

Nu was er wel het een en ander gepubliceerd over 'de vrouw en het christendom' maar bijna uitsluitend op het niveau van kleine populaire boekjes, voordrachten, lezingen en tijdschriftartikelen.¹⁵⁶ Die nu gingen ten dele uit van de heersende beeldvorming en negeerden deze ten dele al naar gelang de inzet van de auteur. Het doel van deze publicaties was niet een kritische reconstructie van het verleden maar de actualiteit. Deze publicaties konden de heersende beeldvorming over het verleden niet veranderen.

Zo handelen de brochures van Anna van Hogendorp en Johanna Naber, beiden christelijke vrouwen die deel uitmaakten van de vrouwenbeweging, meer over de actualiteit dan dat zij een zelfstandige reconstructie van het verleden boden. Zij doen een beroep op het christendom om de eisen van vrouwen te ondersteunen. Naber (1859-1941) geeft in haar dertig pagina's tellende brochure *Het feminisme*

154. *Ibidem*, 1.

155. *Ibidem*.

156. Toegangen zijn: Muller, *Bibliografie*, 409-410 en 445-451; Jansz, *Denken over sekse*, 240-251; Els Kloek en Yvonne Scherf, "De vrouwenbibliotheek van de man van Aletta Jacobs. Een bibliografie van de Nederlandstalige titels" in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*. Red. Josine Blok, e.a. (Nijmegen, 1982) 256-294. Muller beperkt zich tot protestantse auteurs. Jansz heeft ook aandacht voor het katholicisme (139-141). Zie ook S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de moderne staat in Nederland*. (Groningen/Nijmegen, 1983) 226-227.

in zijn moderne vorm van christelijk standpunt beschouwd en vrouwenkiesrecht, de consequentie daarvan (1910) in vogelvucht een overzicht van de geschiedenis van negentien eeuwen christendom.¹⁵⁷ In deze brochure worden bijbelse en vroeg-christelijke gegevens ten aanzien van de vrouw verwerkt, maar Naber is niet uit op een zelfstandige, wetenschappelijke reconstructie van het verleden, maar op een ondersteuning van het vrouwenkiesrecht met argumenten ontleend aan het christendom. Dit geldt nog sterker voor de uitgegeven lezing van Anna van Hogendorp.¹⁵⁸

Ook christelijke mannen en predikanten publiceerden in deze brede zin over het thema. Anders dan bij bovengenoemde feministen ligt hun uitgangspunt en zorg niet in de situatie van vrouwen, maar in het christendom en is 'de vrouw' daarbinnen een van alle mogelijke onderwerpen. Aan het begin van die opbloei in de vorm van lezingen, brochures, boekjes¹⁵⁹ staat een omvangrijk boek van de evangelisch lutherse vrijzinnige predikant W.J. Manssen, *Het christendom en de vrouw* (1877).¹⁶⁰ Dit boek is ingediend als de beantwoording van een prijsvraag van het Haagsch Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst.¹⁶¹ Het werk dat 383 pagina's telt, werd in 1875 bekroond en uitgegeven door het Haagsch Genootschap. Ook Manssen behandelt net als Naber negentien eeuwen geschiedenis van vrouwen in het christendom, maar hij heeft wel de pretentie wetenschappelijk te werk te gaan gezien zijn uitvoerig notenapparaat. Het is een historische, exegetische, theologische bronnen- en literatuurstudie. Hij geeft een schets van de geschiedenis van de invloed van het christendom op het lot der vrouw en hij tracht de vraag te beantwoorden welke de plaats en de werkring van de vrouw in de maatschappij van zijn tijd dient te zijn vanuit een christelijke standpunt. In drie delen gaat hij achtereenvolgens in op de positie van vrouwen in de omringende culturen, het vroege christendom, de middeleeuwen en de moderne

157. Johanna Naber, *Het feminisme in zijn modernen vorm van christelijk standpunt beschouwd en vrouwenkiesrecht, de consequentie daarvan*. (Groningen, 1910). Zie voor literatuuropgave Naber: Dröes, "Dr. Nicolette Bruining", 121, nt 142.

158. Anna van Hogendorp, "Lezing Nederland" in: *Vrouwenkiesrecht van christelijk standpunt*. (Amsterdam, 1908).

159. W.J. Manssen, *Wat heeft de vrouw aan het Christendom te danken?* (Amsterdam, 1876); J.T. Tenthoff, *De vrouw in het Christendom*. (Hoorn, 1899); J.P. Tazelaar, *De emancipatie der vrouw, beschouwd in het licht van Gods woord*. (Breukelen, 1901). Tazelaar is gereformeerd predikant; J.F. Beerens, *Christendom en Vrouwenbeweging*. (Utrecht, 1909). Het is een brochure n.a.v. een rede. Beerens is hervormd predikant; J.F. Beekenkamp, *Christendom en vrouwenbeweging*. (Utrecht, 1909); J.W.K. Hoeven, *Het christendom en de vrouw*. (Haarlem, 1909). Dit is een toespraak n.a.v. het wereldcongres voor vrouwenkiesrecht.

160. W.J. Manssen, *Het christendom en de vrouw. Historisch apologetische studie*. (Leiden, 1877). Manssen is niet opgenomen in de *BLGNP*.

161. *Op de bres: 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*. ('s-Gravenhage, 1985). Het Genootschap heeft in de negentiende eeuw een omslag gemaakt van orthodox naar vrijzinnig.

tijd om in het laatste deel actuele vragen te behandelen.

De tendens van het boek is dat het christendom in beginsel een godsdienst van de liefde is en een keuze maakt voor de uitgestotenen. Voor God is iedere persoon van waarde. De vrouw is door het christendom erkend als zedelijke persoon. De geschiedenis laat zien dat dit christelijk beginsel van 'gelijkheid van alle mensen voor God', soms overdreven is en soms met voeten getreden. Opvallend is nu dat dit zeer vroege werk door géén van de nadien publicerende auteurs wordt genoemd. Ook Gerlings noemt dit boek niet.¹⁶² Het grote onderscheid in de Synode gemaakt tussen de door Jezus uitverkoren mannelijke apostelen en andere volgelingen en medewerkers, waaronder vrouwen, wordt in dit boek (nog) niet gemaakt.¹⁶³ De vermoedelijke geringe bekendheid van dit werk was er debet aan dat de heersende mening er niet door beïnvloed is.

Er waren ook enkele predikanten, die toegespitster over dit thema publiceerden voor een breed publiek.¹⁶⁴ A. Kuyper, die Gerlings zijdelings aanhaalt, beschrijft in *Vrouwen uit de Heilige Schrift* (vóór 1882) in aparte hoofdstukjes vijftig vrouwen uit het Oude Testament en dertig uit het Nieuwe Testament. Zijn vrouwenportretten zijn losstaande anecdotes, ter lering ende vermaak. Hij let niet op de eventueel bredere institutionele betekenis van deze vrouwen. Daarmee bevestigt hij indirect de gevestigde mening.¹⁶⁵ Het boek *De vrouw in den Bijbel* (1891) van de hervormde predikant C.E. van Koetsveld, dat Gerlings niet gebruikt, gaat ook uit van het onderscheid tussen Oude en het Nieuwe Testament. Onder het Oude Testament beschrijft hij de oudste tijden: vrouwen in Genesis; Israëlitische vrouwen, vrouwen uit de andere boeken van het Oude Testament en vrouwen in de apocrievie boeken. Dit laatste onderdeel loopt uit op een beschrijving van het openbare en het huiselijke leven van de vrouw in Israël. In het nieuwtestamentische deel schetst hij de vrouwen in de evangeliën en de vrouwen in de gemeente. Dit laatste hoofdstuk, dat het hoofdonderwerp is van Gerlings, is het kortste van het hele boek. Beschreven worden een vijftal vrouwen en de omgang van Paulus met vrouwen. Beide boeken hebben geen literatuuropgave en geen noten en in die zin geen wetenschappelijke pretenties. Van deze twee boeken

162. Ook in de recensies over haar proefschrift wordt niet gewezen op dit boek.

163. Manssen, *Het christendom en de vrouw*, 187-188.

164. A. Kuyper, *Vrouwen uit de Heilige Schrift*. (Amsterdam/Pretoria, z.j., 2e dr.); C.E. van Koetsveld, *De vrouw in den Bijbel*. (Amsterdam, 1891). Koetsveld is hervormd predikant; Louis A. Baehler, *De waardeering der vrouw in het bijzonder onder Israël en de Christenheid volgens Oud- en Nieuw Testament*. Rede. (Baarn, 1906). Baehler is vrijzinnig hervormd predikant; Th.E. Isaachsen, *Diaconen en Diaconessen I. Diaconen en Diaconessen in de Oude Kerk*. (Amsterdam, 1901). Dit is een brochure in een serie. Isaachsen is directeur van een diaconessenziekenhuis.

165. Gerlings haalt Kuyper ondermeer aan in verband met het verhaal van Anna en Simeon. Waar hij Anna afschildert als iemand die de Heer beleed en dat 'rondfluisterde' in de tempel, wijst Gerlings erop dat zich om Anna nog voor de dood van Jezus de eerste kring van aanstaande Christusbelijders vormde. Gerlings, (1913), 139. Zie: Kuyper, *Vrouwen uit de Heilige Schrift*, 123-125.

wordt dat van Kuyper later regelmatig geciteerd.

Gerlings gebruikt als algemene achtergrondliteratuur onder meer publicaties van een aantal Nederlandse hoogleraren.¹⁶⁶ Opvallend is dat zij geen werk gebruikt van haar eerste promotor Van Rhijn, terwijl zij met haar tweede promotor Meyboom duidelijk in debat gaat. Van deze achtergrondliteratuur is het boek van Meyboom, *Het christendom der tweede eeuw* (1897) het belangrijkste.¹⁶⁷ Meyboom besteedt in zijn studie geen (aparte) aandacht aan de deelname van vrouwen aan het christendom. Hij typeert zijn boek als een samenvatting van het beroemde achtdelige werk van Ernest Renan, *Histoire des origines du christianisme* (1863-1883).¹⁶⁸ Het bestaat uit vier delen en een aanhangsel: de heidense achtergrond, de uiterlijke verbreiding van het christendom, de inwendige ontwikkeling van het christendom en de uitwendige organisatie ervan. Alleen in het aanhangsel wordt aandacht geschonken aan het christendom der eerste eeuw. Dit hangt samen met Meybooms opvatting dat we historisch gezien pas in de tweede eeuw over het christendom kunnen spreken. Wat er daarvóór was, daarover weten we niets. De teksten van het Nieuwe Testament kunnen niet als bronnen beschouwd worden die historische informatie verschaffen.

Na de dissertatie van Gerlings is de dissertatie van G. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk* (1951)¹⁶⁹ een latere belangrijke Nederlandstalige wetenschappelijke overzichtsstudie over de vrouw in de kerk. Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel geeft hij een overzicht van de kerkelijke positie van vrouwen in de loop der eeuwen, waarbij de nieuwtestamentische gegevens een grote plaats innemen, terwijl in het tweede deel de kerkordelijke plaats van de vrouw wordt bepaald op een zodanige wijze: "(...) dat de Kerk weer ten volle kan functioneren als lichaam van Christus, waarin alle leden, mannelijke en vrouwelijke, in volledige harmonie hun dienst verrichten".¹⁷⁰ De eerste drie hoofdstukken van het eerste deel (83 pagina's) corresponderen met het proefschrift van Gerlings. Wanneer nu een vergelijking gemaakt wordt tussen wat Gerlings verwerkt in haar proefschrift en wat Huls in 1951 nog gebruikt in zijn dissertatie dan blijkt dat Huls van al de hierboven genoemde Nederlandstalige literatuur precies dat boek uit de tijd van Gerlings meeneemt, dat er ook bij Gerlings uitspringt: het boek van Meyboom.¹⁷¹ Ook Huls kent het boek van Manssen niet. Hieruit mogen wij concluderen dat Gerlings die boeken uit het Nederlandse taalgebied kiest

166. Haar Utrechtse leermeester Baljon; de hoogleraren voor Nieuwe Testament en Oud-christelijke letterkunde F. Pijper en W.C. van Manen; en enkele artikelen van de Groningse kerkelijk hoogleraar Van Veldhuizen, de hoogleraren Oude Testament B.D. Eerdmans, G. Wildeboer en H. Oort.

167. H.U. Meyboom, *Het christendom der tweede eeuw*. (Groningen, 1897).

168. Gerlings gebruikt Renan overigens ook rechtstreeks.

169. G. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk*. (Dissertatie. Wageningen, 1951) 3-83.

170. Huls, *De dienst der vrouw in de kerk*, 2.

171. Verder gebruikt Huls evenals Gerlings ook: Kuyper, *Vrouwen uit de Heilige Schrift* en Wildeboer.

die ook later wetenschappelijk nog een rol spelen.

Uit deze bespreking van de Nederlandse literatuur blijkt inderdaad dat, zoals Gerlings zegt, de positie van de vrouw in het oudste christendom in Nederland niet op de agenda van de academische theologie staat. De enige wetenschapper die erover schrijft, in overigens een populair wetenschappelijke boekje, is Kuyper. Met Kuyper gaat zij dan ook in debat. Dat Gerlings Manssen niet noemt kan, afgezien van de onbekendheid van zijn boek, ook samenhangen met een al te scrupuleuze opvatting van wetenschap. Zoals ook uit het vervolg zal blijken oriënteert zij zich vooral op hoogleraren en kiest zij alleen studies uit die in het corpus van de tekst niet op de actualiteit gericht zijn. Manssen was 'slechts' predikant en het laatst deel van zijn studie gaat in op de actualiteit. Duidelijk is ook dat zij niet kan voortbouwen op het werk van academisch gevormde Nederlandse vrouwen. Het is voor Nederland een relatief nieuw onderwerp dat zij met kracht op de Nederlandse academisch theologische agenda zet. Zij kan wel geïnspireerd zijn door andere academische vrouwen die in hun eigen vakgebied geïnteresseerd zijn in vrouwen en dit in dissertaties aan de orde stellen.¹⁷²

Buitenlandse publicaties met betrekking tot haar onderwerp

Gerlings moet zich, gezien het voorgaande, bijna uitsluitend baseren op buitenlandse literatuur. In haar keuzes toont zij zich selectief. In het buitenland waren al heel wat boeken geschreven over 'de vrouw en het christendom' in brede zin en ook over 'de vrouw in het vroege christendom' of aspecten daarvan.

Vooraf in de Verenigde Staten en in mindere mate in Duitsland, was over deze thema's gepubliceerd in feministische kring. Zij bouwt echter ook niet expliciet voort op deze schrijfsters. Feministen als de Noordamerikaanse Barbara Kellison¹⁷³ en de Duitse godsdienstonderwijzeres Lydia Stöcker¹⁷⁴ die, net als Naber, een beroep deden op het christendom om haar eisen te ondersteunen en Noordamerikaanse feministen als Matilda Joslyn Gage¹⁷⁵ en Elizabeth Cady

172. B. van der Stempel, *De vrouw in onze Britsche romans* (1910). Na 1913 volgde de proefschriften van: S.J. von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw* (1914), Betsy Bakker-Nort, *Schets van de rechtspositie der getrouwde vrouw.* (1914), M.E. Lulius van Goor, *De buddhistische non* (1915).

173. Barbara Kellison, *The Right of Women in the Church.* (Dayton, Ohio, 1862). Cfr. Brown Zikmund, "The Struggle for the Right to Preach", 193-241, m.n. 199-200.

174. Lydia Stöcker, *Die Frau in der alten Kirche.* (Tübingen, 1907). Zie voor Stöcker: E. Moltmann-Wendel. Hrsg. *Frau und Religion. Gotteserfahrungen im Patriarchaat.* (Frankfurt an Main, 1983) 94-109.

175. Matilda Joslyn Gage, *Woman, Church and State. The Original Exposé of Male Collaboration Against the Female Sex.* (Reprint: Watertown, Mass., 1980, oorspr. 1893). Zie: *Notable American Women 1607-1950. Biographical Dictionary.* Vol. 2. (Cambridge Mass., 1981) 4-6; Lynne Spender, "Mathilde Joslyn Gage: Active Intellectual (1826-1898)" in: Dale Spender. Ed. *Feminist Theorist. Three Centuries of Women's Intellectual Traditions.* (London, 1983), 137-145.

Stanton¹⁷⁶ die van mening waren dat het christendom een beslissend aandeel had in de onderdrukking van vrouwen, worden door Gerlings niet vermeld. Waarschijnlijk hangt dit ook samen met het ontbreken van een academische opleiding bij deze vrouwen. Dit blijkt ook daaruit dat de enige vrouw waarop zij zich baseert Madame Dacier is. Anne Dacier (1647-1720) verzorgde van een aantal Griekse filosofen bronnenuitgaven waarvan het wetenschappelijk belang tot in onze eeuw wordt erkend.¹⁷⁷

Gerlings kon putten uit een groot aantal brochures, overzichtsstudies en syntheses van mannelijke wetenschappers over de rol van de vrouw in de vroege kerk en uit tientallen detailstudies rond onderdelen van deze problematiek.

Er waren studies over de vrouw in het christendom, min of meer toegespitst op het vroege christendom van F. Marc (1898), L. Zscharnack (1902), E. von der Goltz (1905), J. Donaldson (1907), H. Jordan (1909) en Joh. von Walter (1911).¹⁷⁸ Gerlings gebruikt vooral de studie van Zscharnack.¹⁷⁹ Het boek van de kerkhistoricus Zscharnack, *Der Dienst der Frau in den ersten Jahrhunderten der christlichen Kirche* (1902) is de invloedrijkste overzichtsstudie op het terrein van de positie van vrouwen in het vroege christendom.

Zscharnack is een leerling van Harnack, aan wie hij zijn boek ook opdraagt. Hij zal later hoogleraar worden en redacteur van het *Zeitschrift für Kirchengeschichte*.¹⁸⁰ Hij beschouwt zijn boek als een puur historische studie, zonder dogmatische of andere oogmerken. Het bestaat uit drie delen. In het eerste deel behandelt hij de 'kernpunten' in verband met de positie van de vrouw in het christendom: de waardering van het christendom voor de vrouw, de houding van vrouwen tegenover het christendom en de gemeenteopvatting in het vroege christendom; in het tweede deel beschrijft hij de dienst van de vrouw in de kerk; en in het derde deel gaat hij in op de dienst van de vrouw in de ketterse stromingen. Opvallende verschillen met het boek van Gerlings zijn dat Zscharnack de positie

176. Elizabeth Cady Stanton and the revising committee, *The Woman's Bible*. Part I and II. Reprint (Seattle, 1983 10th Printing, oorspr. 1898). Zie: Elisabeth Griffith, *In Her Own Right. The Life of Elizabeth Cady Stanton*. (New York/Oxford, z.j.).

177. Susan van Dijk, "Madame Dacier, of de vrouwelijke plicht van bescheidenheid" in: *Geleerde vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Red. Tineke van Loosbroek, e.a., (Nijmegen, 1988) 65-85.

178. F. Marc, *Le rôle de la femme chrétienne dans les premières communautés*. (Paris, 1898), Ed. Freiherr von der Goltz, *Der Dienst der Frau in der christlichen Kirche*. (Potsdam, 1905), J. Donaldson, *Women; Her Position and Influence in Ancient Greece and Rome and Among the Early Christians*. (London, 1907), H. Jordan, *Das Frauenideal des N.T.'s und der ältesten Christenheit*. (Leipzig, 1909), Joh. von Walter, *Frauenlos und Frauenarbeit in der Geschichte des Christentums*. (Berlin, 1911). De literaturopgave is gebaseerd op Zscharnack, Donaldson en Huls (1951).

179. L. Zscharnack, *Der Dienst der Frau in den ersten Jahrhunderten der christlichen Kirche*. (Göttingen, 1902). Gerlings noemt het boek van Von Walter eenmaal in positieve zin. Gerlings, (1913), 100. Von Walter was hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Berlijn.

180. Roessingh, "Theologische tijdschriften", 430.

van Griekse, Romeinse en joodse vrouwen maar zijdelings bespreekt, dat hij geen beschrijving van het christendom op zich geeft maar meteen het thema zelf aanvat en dat hij in een laatste hoofdstuk de dienst van de vrouw buiten de kerk in de secten bespreekt. Anders dan Meyboom is Zscharnack er vanzelfsprekend van overtuigd dat de Schriften als een historische bron gebruikt kunnen worden.

Als belangrijkste achtergrondauteur gebruikt Gerlings naast Meyboom Harnack. Harnack heeft in *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten* (1902) een aparte paragraaf aan de bijdrage van vrouwen aan de verspreiding van het christendom gewijd.¹⁸¹ Zijn boek is anders dan dat van Zscharnack niet speciaal op de geschiedenis van vrouwen gericht, maar op de geschiedenis van de verspreiding van het christendom. Daarbinnen kan hij kennelijk niet om de rol, van wat hij noemt, voornamelijk vrouwen, vrouwen als missionaris en leraar heen. Harnack is wel een kerkhistoricus met een theologische inslag, zoals ook blijkt uit zijn beroemde boek *Das Wesen des Christentums*.¹⁸² Gerlings zegt in haar inleiding dat zij Harnack gebruikt op het punt van de nieuwtestamentische 'chronologie'.¹⁸³ Ook Harnacks doel was de innerlijke ontwikkelingsgang van het christendom te beschrijven. Daartoe start hij bij de evangeliën die volgens hem het oudste christendom representeren en komen de brieven pas daarna, terwijl in de tijd bijvoorbeeld het Johannesevangelie later is dan de Paulusbrieven. Ook Huls gebruikt in 1951 Harnack als belangrijke achtergrondstudie.¹⁸⁴

Naast de synthese van Zscharnack en de achtergrondliteratuur van Meyboom en Harnack neemt Gerlings in haar bespreking ook tientallen detailstudies rond onderdelen van haar thema mee. Een aantal ervan zal ook door Huls nog gebruikt worden.¹⁸⁵ Gerlings mist enkele studies die Huls wel gebruikt.¹⁸⁶

Profilering als 'niet anti-feministisch' wetenschapster

Uit deze bespreking van de vooral uiterlijke stand van de wetenschap en Gerlings' insteek daarin valt op te maken wat Gerlings voor ogen staat. Zij wil een wetenschappelijk onderbouwde, eigen bijdrage leveren aan een in Nederland veel besproken maar niet universitair bestudeerd onderwerp. Daartoe kiest zij enerzijds

181. Zij gebruikt meerdere publicaties van Harnack, maar het meest: A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*. (Leipzig, 1902), m.n. 395-407.

182. Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums. Sechzehn Vorlesungen vor Studierenden aller Facultäten In Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin gehalten*. (Leipzig, 1901, 4te Aufl.).

183. Gerlings, (1913), 8.

184. Zie literatuuropgave Huls, *De dienst der vrouw in de kerk* (1951).

185. Zie literatuuropgave Huls: E. Chr. Achelis; H. Achelis; A.W. Dieckhof, H. Lietzmann; M. Löhr; E. Schürer; R. Seeberg; C. Weizsäcker; J. Wilpert; G. Uhlhorn.

186. Zie literatuuropgave Huls: artikelen van J.E. Belsler, A. Ludwig en J. Pentzlin en studies van Th. Engert, I. Gascuel, H. Koch, Th. Schäfer en A. Wünsche.

een beperkt en anderzijds een breed perspectief. Zo sluit zij studies van niet-wetenschappelijk geaccepteerde auteurs en bij gevolg feministen uit, evenals studies, die zich niet beperken tot het vroege christendom. Anderzijds kiest zij een breed perspectief vanuit de wetenschap, dat geen enkele buitenlandse wetenschappelijke studie in haar tijd op het terrein van de periode van het vroege christendom vanuit zoveel perspectieven en vanuit een zo'n breed terrein is opgebouwd, klaarblijkelijk omdat zij ervan overtuigd is zó verder te komen dan de auteurs die zij gebruikt en die zich allen binnen één discipline blijven bewegen. Zij richt zich zelfstandig op de bronnen van de volgende wetenschapsgebieden: antieke filosofie en geschiedenis, OT en Talmoed, NT en oud-christelijke letterkunde. Haar studie is multidisciplinair maar maakt daarmee ook een eclectische indruk. Hoe zij deze bronnen selecteert is mij niet duidelijk geworden, mogelijkerwijs heeft zij van bloemlezingen gebruik gemaakt. Ook de selectie binnen de geaccepteerde wetenschappelijke auteurs waarop zij zich baseert, maakt een enigszins eclectische indruk.

Vast staat in elk geval dat zij hoewel zij later zelf bekend zou worden als feministisch schrijfster, niet expliciet voortbouwt op feministische schrijfsters. Het kan zijn dat, zoals bij haar academische tijdgenotes, haar profilering als wetenschapster haar daarbij in de weg stond¹⁸⁷ en zoals bij haar kerkelijke tijdgenotes haar profilering in haar kerk, waarin het woord feminisme een slechte klank had.¹⁸⁸ Zij noemt zich in haar boek ook niet een keer feminist. Zij wijst het ook niet af, maar verhoudt zich ertoe door te zeggen dat het antifeminisme geen wezenstrek is van het jodendom en dat Paulus geen antifeminist is.

187. Saskia Grotenhuis, "Over geleerde vrouwen en geleerde feministen", *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 24, 6 (1985) 395-412.

188. Zelfs Baehler, die het meest positief is naar de vrouwenbeweging, neemt het woord feminisme niet in de mond, terwijl Tazelaar het feminisme een dwaasheid noemt. Baehler, *De waardering der vrouw*. (1906); Tazelaar, *De emancipatie der vrouw* (1902). Ook de andere genoemde auteurs gebruiken het woord emancipatie.

C. Een vrouw aan de bron

*"Of de Samaritaanse vrouw
werkelijk bestaan heeft
of niet,
doet niet ter zake
bij het feit,
dat zij in het vierde evangelie
wordt voorgesteld,
als in staat om met Jezus
over de meest diepzinnige
godsdienstige problemen
te spreken,
en eerste zendelinge
te Samaria te worden".*

Gerlings (1913), 6-7.

Na de bespreking van de meer uiterlijke stand van de kennis en Gerlings' insteek daarin, gaan we nu over tot een meer inhoudelijke verkenning van haar proefschrift, haar beeldvorming van het vroegste christendom en haar insteek in de stand van de wetenschap.

Motivatie, betekenis en gevolgen van haar onderzoek

Gerlings wil een wetenschappelijk aanvaardbaar beeld ontwerpen van de positie der vrouw in het oudste christendom.

Zij geeft daarvoor twee redenen aan. De eerste is "(...) omdat wij nu eenmaal uit den aard der zaak belangstellen in onze eigene sexe".¹⁸⁹ De tweede is dat het haar ergert dat men zich met grote woorden afmaakt van vraagstukken die dringend oplossing vereisen.

Wanneer, ruim negentienhonderd jaren na Christus' komst, vrouwen toepassing van de eerste Christelijke principes vragen, dan veroorlooft die vraag geene afwijzing op grond van een paar slecht begrepen bijbelteksten, of andere uitspraken buiten hun verband genomen, of, wat erger is, op grond van humoristische eigenaardigheden, maar dan dient onderzocht te worden, of dat verzoek in strijd is met het wezen van het Christendom of uit overwegingen van praktische aard niet ingewilligd kan worden.¹⁹⁰

De betekenis van haar studie ligt in het ondervangen van bezwaren van diegenen

189. Gerlings, (1913), 1.

190. *Ibidem*, 2.

die niet op grond van praktische motieven, maar op grond van godsdienstige motieven vrouwen uitsluiten van het predikantschap. "Daarom hopen wij door deze studie de bezwaren ondervangen te hebben van hen, die meenen uit godsdienstige motieven de vrouw de mindere te moeten achten van de man, en haar daarom voor het gemeentewerk ongeschikt verklaren".¹⁹¹

Tenslotte wijst zij op de politieke gevolgen die haar studie haar inziens moet hebben:

Wij hadden namelijk behalve het wetenschappelijk doel, dat in den titel wordt aangeduid, de bijbedoeling aan te toonen, dat het Oud-christelijk ideaal van het priesterschap aller geloovigen door de Reformatie wel in eere hersteld is, maar door het tegenwoordige geslacht nog niet in volle consequentie is aanvaard. Nu de tijden daartoe rijp zijn, wordt het plicht het werk der hervormers te voltooien, en de Christelijke beginselen, naar de bedoeling van Jezus, ten volle in practijk te brengen.¹⁹²

Gerlings' beeldvorming van het vroegste christendom

Gerlings begint haar onderzoek niet bij Jezus, de Christus, maar bij de situatie van vrouwen in de Griekse, Romeinse en Joodse wereld. Hoewel Gerlings enerzijds een somber beeld schetst van de positie van vrouwen in de Griekse en Romeinse wereld -in de Griekse nog meer dan in de Romeinse- ziet zij anderzijds ook bevrijdende elementen in deze werelden die voorbereidend gewerkt hebben voor de positie van vrouwen in het latere christelijke gemeentelven en wel met name in de *thiasoi*, de zogenaamde geheime genootschappen. In deze geheime genootschappen van onderling hulpvertoon legden mannen en vrouwen zich toe op opvoeding in deugd en vroomheid.

De Joodse wereld wordt gekenmerkt door diversiteit. Maar in het jodendom is de vrouw in religieus opzicht gelijk aan de man zoals blijkt uit Gen. 1 en 2 en het doel van de wetgeving. Het ideaal is echter niet bereikt. De vrouw behoort tot de bezittingen van haar man.

Waar de waardering van de vrouw in de Griekse en Romeinse werelden gekoppeld is aan de staat en in het jodendom aan het gezin, daar waardeert Jezus mensen als individu, als persoon. Het koninkrijk van God is voor alle mensen en er vindt een 'nieuwe bedeling' plaats. Jezus neemt het op voor al wat verdrukt en miskend is: de armen en verslagenen. "Onder deze rubriek van armen en verslagenen nu behoort ook de vrouw".¹⁹³ Zijn boodschap is: "Heb God lief met geheel Uw hart en Uw naaste als u zelf". Dit kon evengoed volbracht worden door de man als door de vrouw. Jezus verlegt de waardeschaal van het uitwendige naar het inwendige. Deze prediking nu volgens het vierde evangelie verkondigd aan de

191. *Ibidem*, 3.

192. *Ibidem*, 8.

193. *Ibidem*, 71.

Samaritaanse vrouw, hield het 'verlossingswoord' in voor de hele vrouwelijke sekse.¹⁹⁴ Hij neemt haar serieus, gaat een theologisch gesprek met haar aan en zendt haar uit om het evangelie te verkondigen. Deze 'geschiedenis' geeft Gerlings als haar belangrijkste alternatief voor de 'apostelgeschiedenis' van louter mannen.

De boodschap van Jezus en zijn houding tegenover vrouwen heeft ertoe geleid dat vele vrouwen zich bij de beweging aansloten en zich daarin ook konden ontplooiën. De christelijke zending begon spontaan. Het waren mannen en vrouwen zonder aanstelling die het evangelie verkondigden. Zij hadden de charismatische gave van de profetie ontvangen en waren met de kracht van de Heilige Geest toegerust. De plaats van samenkomst was een woning. In die huisgemeenten hadden vrouwen ook leidende functies. Het idee 'ambt' was onbekend. Men werkte vrijwillig, spontaan, uit het hart.

Wel is er in de gemeenten van meet af aan een 'schommeling' te bespeuren in de positie van vrouwen. Er blijft een schommeling tussen de gedachte dat de man het hoofd van de vrouw is en de 'speciaal christelijke' gedachte waarin de gelijkstelling van man en vrouw gegeven wordt (1 Kor. 11, 3-7 en 1 Kor. 11, 11-13) of waarin dit verschil er niet toe doet (Gal. 3, 28). Dit blijkt uit de Paulijnse brieven. Deze moeten gelezen worden in de maatschappelijke en zedelijke context waarin zij geschreven zijn. Uit de voorschriften van Paulus blijkt dat hij met het ideaal in de praktijk moest schipperen. Paulus was geen 'anti-feminist' want hij had een vriendschappelijke houding ten opzichte van vrouwelijke leden der gemeente en tal van vrouwen waren zijn medewerksters. Paulus gaat met zijn voorschriften in op de problemen in concrete gemeenten. Hij zoekt praktische oplossingen voor die bepaalde gemeente. Daarbij perkt hij de rechten van vrouwen soms in vanwege de zede en gewoonte aldaar. Ook wordt soms een hogere waardering gegeven voor een vrouwenrol, bijvoorbeeld in de ascese, dan in die bepaalde cultuur gebruikelijk was. Hij doet geen algemene uitspraken. Ook de pastorale brieven moeten zo gelezen worden vanuit de context van de gemeente waaraan ze gericht zijn en niet als algemeen geldig voor alle plaatsen en alle gemeenten.¹⁹⁵

In de brief aan Timotheüs wordt enerzijds het huwelijk aanbevolen aan vrouwen maar is anderszijds sprake van twee ambten: het ambt van weduwe en van diacones. Hier wordt volgens Gerlings een scheiding aangebracht tussen

194. De Samaritaanse vrouw komt drie keer terug in het proefschrift van Gerlings. Gerlings, (1913), 6-7, 82, 88. Het is haar belangrijkste voorbeeld. Andere voorbeelden zijn Maria Magdalena, Gerlings, (1913) 77, 88 en Anna, Gerlings, (1913), 138-139.

195. Gerlings geeft de discussie over de datering van de pastoraalbrieven en het auteurschap. Het is duidelijk dat deze brieven niet door Paulus geschreven zijn, maar Gerlings houdt wel vast aan een Paulinische kern in deze brieven en zij sluit niet uit dat juist deze tekstpassages tot die kern behoren, omdat zij dikwijls overeenkomen met wat de apostel elders zegt. Gerlings, (1913), 150-151, nt 1.

gehuwde en ongehuwde vrouwen. De laatsten konden zich wijden aan de dienst der gemeente. Uit de teksten van de kerkvaders blijkt dat weduwen behoorden tot de *ordo clericorum*. Al in het NT wordt gezegd dat zij ingeschreven moeten worden en dat zij 'gelijk priesters' moeten zijn (Tit. 2,3). Zij waren de priesters der vrouwen, hadden deze in de gemeente te onderwijzen en bedienden ook de doop. Er zijn ook aanwijzingen dat later ongehuwde vrouwen tot het viduaat konden toetreden. Dit priesterschap van vrouwen wordt verdrongen door het priesterschap van mannen. Het sacrament wordt het hoogtepunt. Het diaconaat ontstaat aanvankelijk naast het viduaat. Gaandeweg verdwijnt het viduaat en worden deze taken overgenomen door diaconessen. Ook dit diaconaat verdwijnt. Tot in de zesde eeuw zijn er berichten dat vrouwen altaardienst hebben verricht. Het is kennelijk niet gemakkelijk geweest vrouwen terug te dringen.

Haar conclusie is dat uit bestudering van de oudste teksten van het christendom blijkt dat in principe niets het gelijke aandeel van vrouwen in het christelijk gemeentelven in de weg hoeft staan. Slechts de vraag mag gelden of er 'innerlijke drang' is en alleen overwegingen van 'praktische aard' mogen in aanmerking komen deze arbeid te verhinderen, maar het onderscheid in geslacht mag hierbij 'principiëel' geen rol spelen.

Licht op de keuzen van Gerlings via wetenschappers van toen

Het boek waaruit Gerlings het meest geput heeft en dat in de titel het meest op haar boek lijkt, was van Leopold Zscharnack, *Der Dienst der Frau in den ersten Jahrhunderten der christlichen Kirche* (1902), dat al eerder werd geïntroduceerd.

Zscharnack wil uitsluitend een dienst bewijzen aan het wetenschappelijk onderzoek naar het oudste christendom. "Einen Beitrag zur Kulturgeschichte der ersten christlichen Jahrhunderten zu geben, war allein meine Absicht bei dieser rein historischen Arbeit, die ohne jedes dogmatische Interesse und ohne Tendenz geschrieben sein soll".¹⁹⁶ Het christendom is een rijk geschakeerd geheel en eenduidige antwoorden zijn derhalve niet mogelijk: "Die Frauenfrage musste in der alten Kirche mannigfaltig beantwortet werden, weil das Christentum als Religion weder zu diesem, noch zu einem anderen sozialen Problem prinzipielle Stellung genommen hat (...)"¹⁹⁷ Gerlings kiest er niet voor, als Zscharnack en vele andere, toen moderne, wetenschappers, te zeggen dat zij waarde vrije wetenschap bedrijft. Daarom expliciteert zij in haar inleiding en slotwoord wat de betekenis van haar onderzoek is en wat de gevolgen moeten zijn. Zij wil met haar studie de positie van vrouwen in haar kerk versterken.

Het christendom heeft volgens Zscharnack als godsdienst niet principiëel stelling genomen tegenover sociale vraagstukken en dus ook niet tegenover de

196. Zscharnack, *Der Dienst der Frau*, Vorwort.

197. *Ibidem*, 1.

vrouwenvraag. Hierin verschilt Gerlings met Zscharnack van mening. In de Zaligsprekingen komt duidelijk naar voren dat Jezus het opnam voor de armen en verdrukten.¹⁹⁸ Gerlings baseert zich, ook al noemt zij hem hier niet, op Harnack.¹⁹⁹ Ook voor Harnack begint het christendom met de Jezus van de evangeliën en neemt Jezus stelling in sociale vragen. Voor Harnack zijn de wezenlijke elementen van het evangelie van Jezus: de komst van het koninkrijk van God; God is Vader en de menselijke ziel heeft een oneindige waarde; gerechtigheid en liefde.²⁰⁰ Gerlings neemt deze drie wezenlijke elementen over. Zij gaat echter een stap verder dan Harnack. Deze gaat bij de gerechtigheid en het gebod der liefde in op de betekenis daarvan voor armen en verdrukten, zonder daarbij vrouwen expliciet te noemen. Voor Gerlings vallen onder de categorie armen en verdrukten ook de vrouwen.

Uit het verschil van inzicht over de partijdigheid van het christendom ten aanzien van sociale vragen volgt dat Gerlings haar boek anders opbouwt dan Zscharnack. Gerlings haalt de beginselen van het christendom uit de evangeliën, met name uit de Jezuswoorden en daarbinnen uit de Zaligsprekingen. Pas daarna bespreekt zij de Paulijnse brieven over het huwelijk. Zscharnack begint zijn uiteenzetting over de waardering van de vrouw in het christendom met de Paulijnse brieven over het huwelijk. Zijn christendom is derhalve meteen gekleurd door de nuances die Paulus in de praktijk van de gemeente van Korinthe aanbrengt.

Anders dan Zscharnack wil zij ook laten zien wat het godsdienstig en sociaal 'nieuwe' is in Jezus' prediking en optreden naar vrouwen. Daarom maakt zij een uitvoerige excursie naar de positie van vrouwen in de Griekse, Romeinse en joodse wereld. Anderzijds relativeert zij dit nieuwe ook door te wijzen op voor het christendom voorbereidende elementen in die werelden. Meyboom ziet in de godsdienstige genootschappen voorbereidende instituten voor het latere christelijke gemeentelven.²⁰¹ Gerlings neemt dit van hem over, maar zij gaat een stap verder. Zij expliciteert wat dat voor Griekse en Romeinse vrouwen betekende. Zij gaat de bronnen na op gegevens over vrouwen in deze genootschappen. Haar conclusie is dat vrouwen een gelijk aandeel hadden als mannen en dat zij leidinggevende posities innamen.

198. Gerlings, (1913), 70-71.

199. Gerlings zegt elders zich te baseren op de chronologie van Harnack. Gerlings, (1913), 8. De betekenis daarvan is dat zij zich baseert op zijn rangorde in de behandeling van de bijbelteksten. Elementen van de visie van Harnack komen ook voor bij Manssen, *Het christendom en de vrouw*, zoals de keuze voor de uitgestotenen en de waardevolheid van iedere persoon.

200. Harnack, *Das Wesen des Christentums*. (1901). De hoofdstuktitels zijn: "Het koninkrijk van God en zijn komen"; "God de Vader en de oneindige waarde van iedere mensenziel"; "De betere gerechtigheid en het gebod der liefde". Met 'het koninkrijk van God en zijn komen' wordt bedoeld: binnen in mensen. Zie: Dick Boer, *Protest tegen een verkeerde wereld. Een geschiedenis van de protestantse theologie van de 19e en 20e eeuw in Europa*. (Voorburg, 1991), 90-94.

201. Meyboom, *Het christendom der tweede eeuw*, 204-205.

Het derde deel van het boek van Zscharnack bestaat uit de beschrijving van de dienst van de vrouw in de ketterse bewegingen. Hij laat zien dat vrouwen buiten de hoofdstroom van het christendom in het gnosticisme en montanisme ruimere mogelijkheden hadden.²⁰² Gerlings heeft vanuit haar doel geen speciale interesse in ketterse stromingen. Door zijn aanpak heeft Zscharnack de neiging teksten die op de rand van de hoofdstroom staan te betrekken bij zijn beschrijving van de ketterse stromingen, terwijl Gerlings die teksten bij de hoofdstroom betreft.

Zo gebruiken beiden de tekst van drie Gallische bisschoppen uit 511 aan twee Bretonse priesters. De twee priesters laten vrouwen, die *conhospitae* genoemd worden -Gerlings vertaalt dat met collega's-, in hun gemeenten bij het avondmaal hulp verlenen bij het aanreiken van de kelk. De bisschoppen vermanen hen en schrijven dat dit hun herinnert aan de montanisten en aan de getuigenissen van de oosterse schrijvers. Voor Zscharnack is dit het bewijs dat vrouwen in het montanisme priesterlijke rechten hadden.²⁰³ Voor Gerlings is dit een onderdeel van haar bewijsvoering dat vrouwen tot in de zesde eeuw in de hoofdtraditie van de kerk altaardienst hebben verricht en dat het klaarblijkelijk niet gemakkelijk is geweest vrouwen terug te dringen. Ook uit de uitspraken van al die concilies waarin vrouwen verboden wordt liturgische werkzaamheden te verrichten, blijkt volgens Gerlings juist dat de gemeente daar niet aan wilde.²⁰⁴ Gerlings maakt door deze aanpak, waarin zij dat wat afwijkt van de hoofdtraditie niet per definitie plaatst bij de ketteren, de hoofdtraditie van de kerk minder monolithisch dan Zscharnack.²⁰⁵

Licht op de keuzen van Gerlings via wetenschappers van nu

Gerlings' opvatting over de sociale stellingname van het christendom lijkt op wat later de politieke theologie van Dorothee Sölle en J.-B. Metz en de Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie van een theoloog als G. Gutierrez voorstaan.²⁰⁶ Haar opvatting om daarbinnen ook de positie van vrouwen te expliciteren, lijkt op

202. Zscharnack, *Der Dienst der Frau*, 156-190. Dit is ook de invalshoek van Stöcker, *Die Frau in der alten Kirche*, 1907.

203. *Ibidem*, 187-188.

204. Gerlings, (1913), 212-213, Zie ook: 119-120.

205. Dezelfde denkbeweging wordt gemaakt in Mary Ann Rossi, "Priesthood, Precedent, and Prejudice. On Recovering the Women Priests of early Christianity. Containing a Translation from the Italian of 'Notes on the Female Priesthood in Antiquity' by Giorgi Otranto", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 7 (1991) 73-93. Otranto vult deze tekstplaatjes aan met enkele andere en met teksten van grafstenen.

206. Zie: Dorothee Sölle, *Politische Theologie*. (Stuttgart, 1971); J.-B. Metz, *Glauben in Geschichte und Gesellschaft. Studien zu einer praktischen Fundamentaltheologie*. (Mainz, 1977); Gustavo Gutierrez, *Theologie van de bevrijding*. (Baarn, 1974, oorspr. 1972, herschreven in 1984). Voor een recent overzicht: Erik Borgman, *Sporen van een bevrijdende God. Universitaire theologie in aansluiting op Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie, zwarte theologie en feministische theologie*. (Kampen, 1990).

die feministische theologie, die zichzelf opvat als bevrijdingstheologie. Bekende vroege vertegenwoordigsters daarvan zijn ondermeer Catharina Halkes en Elisabeth Schüssler Fiorenza.²⁰⁷ Schüssler Fiorenza, in het vervolg aangehaald als Schüssler²⁰⁸, geeft evenals Gerlings een reconstructie van het vroege christendom. Deze reconstructie werkt sterk door in nadien verschenen studies over het vroege christendom.²⁰⁹

Schüssler heeft niet alleen vanwege haar reconstructie van het vroegste christendom grote invloed op feministische theologie maar ook vanwege haar bijdrage in de feministisch theologische theorievorming.²¹⁰ Daarom ligt het het meest voor de hand een vergelijking te maken met Schüssler teneinde nog meer licht te werpen op de keuzen van Gerlings. Hedwig Meyer-Wilmes, die de positie van Schüssler in de feministisch theologische theorievorming analyseerde, typeert Schüssler als een socialistisch feministisch bevrijdingstheologe, die werkt met de historisch-kritische methode.²¹¹

Schüssler geeft in *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins* (1983) een reconstructie van de oorsprongen van het christendom.²¹² Zij wil het erfoed, dat de leerlingen van Jezus, die elkaars gelijken zijn, hebben nagelaten, maar dat na hun dood verdwenen lijkt, zoeken en als erfdeel van vrouwen opeisen. Haar boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel verantwoordt zij haar werkwijze door in te gaan op hermeneutische en methodische vragen met betrekking tot haar onderwerp. In het tweede deel geeft zij haar reconstructie van de Jezusbeweging en daarbinnen van de geschiedenis van vrouwen. In het derde deel beschrijft zij de strijd rond het ambt in het vroege christendom.

Opvallende verschillen met het boek van Gerlings zijn dat Schüssler de Jezus-

207. Catharina Halkes, "Feministische theologie van de bevrijding", *Tijdschrift voor Theologie*, 15 (1975) 354-377, Elisabeth Schüssler Fiorenza, "Feminist Theology as a Critical Theology of Liberation", *Theological Studies*, 36 (1975) 605-625. Zie voor een samenhangende bespreking van feministische bevrijdingstheologie H. Pissarek-Hudelist, "Feministische Theologie. Eine Herausforderung", *Zeitschrift für katholischen Theologie*, 103 (1981), Heft 3, 289-308; Heft 4, 400-425. Een verdergaande analyse geeft Hedwig Meyer-Wilmes, *Rebellion auf der Grenze. Ortsbestimmung feministische Theologie*. (Freiburg/Basel/Wien, 1990) 76-226.

208. Schüssler is haar meisjesnaam. Haar echtgenoot de theoloog Francis Fiorenza heeft haar naam aangenomen.

209. Zie ondermeer: Susanne Heine, *Frauen der frühen Christenheit. Zur historischen Kritik einer feministischen Theologie*. (Göttingen, 1986, m.n. 49-54) (Ned. vert. *Vrouwen der vroege christenheid. Een historische kritiek op de feministische theologie*. Nijkerk, 1991) en de bredere studie van Suzanne Tunc, *Brève histoire des femmes chrétiennes*. (Paris, 1989), 9-20.

210. Meyer-Wilmes, *Rebellion auf der Grenze*, 76-230.

211. *Ibidem*, 111.

212. Elisabeth Schüssler Fiorenza, *In Memory of Her. A Feminist Theological Reconstruction of Christian Origins*. (New York, 1983). Ned. vert.: *Ter herinnering aan haar. Een feministisch theologische reconstructie van de oorsprongen van het christendom*. (Hilversum, 1988, 2e verb. dr.).

beweging veel meer typeert als een vernieuwingsbeweging binnen het jodendom. Schüssler stelt anders dan Gerlings dat een gelijkwaardige gemeentestructuur niet alleen geïntendeerd is maar ooit (althans op bepaalde plaatsen) gerealiseerd is. Ook besteedt Schüssler veel meer aandacht aan de verantwoording van haar werkwijze. Daarom kan zij sommige belangrijke keuzen van Gerlings verhelderen en onderbouwen.

Een aantal keuzen die Gerlings doet in afwijking van Zscharnack, komt frappant overeen met die van Schüssler. Ook Schüssler kiest voor een bespreking van de geschiedenis van christen-vrouwen in het brede kader van het vroegste christendom en besteedt geen aparte aandacht aan ketterse stromingen. De kenmerken-de trekken van het vroegste christendom haalt zij ook uit de evangeliën en daarbinnen vooral uit de Zaligsprekingen. Vrouwen vallen als historische categorie in de reeks van de armen en onderdrukten.²¹³ Ook zij stelt de lezing van de Paulusbrieven uit en behandelt de strijd om het ambt aan het einde haar boek.²¹⁴ Schüssler heeft expliciet een dubbele inzet, een politieke en een wetenschappelijke. Zij wil de positie van vrouwen (in de kerken) versterken: "De poging 'vrouwen weer de geschiedenis van het vroegste christendom binnen te schrijven' moet niet alleen de oudste christelijke geschiedenis aan vrouwen teruggeven, maar ook leiden tot een rijker en juist beeld van het vroegste begin van het christendom".²¹⁵

Een belangrijke keuze van Gerlings is dat zij telkens een brede aanpak heeft. Zij plaatst vrouwen in het geheel van de geschiedenis. Schüssler verheldert deze keuze door te beargumenteren waarom vrouwengeschiedschrijving niet van een beperkt kader mag uitgaan. Het is een probleem dat literatuur over vrouwen vaak wordt beperkt door een te nauwe aandacht voor vrouwen als specifiek onderwerp of door een thematische behandeling van de vrouw op zich. Hierdoor worden vrouwen gemarginaliseerd, apart gezet van de ontwikkelingen.²¹⁶ Willen we vrouwen in de geschiedenis 'in-schrijven' dan moeten we ze beschrijven in het geheel van die geschiedenis en daarbinnen in het centrum plaatsen en tegelijk laten zien dat zij gemarginaliseerd zijn. Tegelijk moet deze geschiedschrijving

213. Schüssler, *In Memory of Her*, 118-151; *Ter herinnering aan haar*, 127-169. Haar beschrijving van de Jezusbeweging staat in het verlengde van die van Harnack: het koninkrijk-visioen van Jezus als het beleven van een volheid die allen inluit; de Sofia-God van Jezus (en de vrouwen die leerlingen waren); bevrijding uit de patriarchale structuren (en de leerlingen die elkaars gelijken zijn).

214. Zie respectievelijk: Schüssler, *In Memory of Her*, 205-241; *Ter herinnering aan haar*, 214-246 en *In Memory of Her*, 251-342; *Ter herinnering aan haar*, 249-334.

215. Schüssler, *In Memory of Her*, xiv-xxv, cit. xiv; *Ter herinnering aan haar*, 10-22, cit. 13.

216. Schüssler, *In Memory of Her*, 84-92; *Ter herinnering aan haar*, 104-114. Zie ook: Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Bread not Stone. The Challenge of Feminist Biblical Interpretation* (Boston, 1984); Ned. vert.: *Geen stenen voor brood. De uitdaging van de feministische bijbelinterpretatie*. (Hilversum, 1986), 112-113. Zij richt zich hier tegen de aanpak van G. Dautzenberg, H. Merklein, K.H. Müller. Red. *Die Frau im Urchristentum*. (Questiones Disputatae 95). (Freiburg, 1983).

erop uit zijn om ook de bronnen aan te geven die vrouwen kracht hebben gegeven om zich te verzetten tegen hun onderdrukking.

Een tweede belangrijke keuze van Gerlings is dat zij zich niet beperkt tot een louter nieuwtestamentische of historische reconstructie. Zij wil een 'beeld ontwerpen' en hecht er waarde aan om, tegen haar promotor Meyboom in, de bijbel niet uitsluitend als literatuur op te vatten, maar ook als object van historische beeldvorming. Zo zegt zij nadrukkelijk dat zij het verhaal van de Samaritaanse als historie opvat, maar ook dat als hij dat niet doet hij toch moet erkennen dat in ieder geval historisch is dat er mensen zijn die dit verhaal zo hebben willen doorgeven. Ook Schüssler is uit op een 'vergroting van het historisch voorstellingsvermogen'. Schüssler verheldert het probleem van de overgang van de bijbeltekst naar de werkelijkheid door aan te geven dat de bijbel historische grond heeft in de godsdienstige betekenis die deze geeft aan het optreden van Jezus en het leven van de oergemeenten.

Veel mensen hebben nog steeds de volgende voorstelling van het vroegste christendom:

Jezus heeft de kerk gesticht, de twaalf aangesteld en de institutionele vormen van de kerk bepaald. De apostelen hebben Jezus' zending en werk voortgezet, en hun boodschap is op haar beurt vastgelegd in het Nieuwe Testament als Heilige Schrift. Alle latere openbaringen zijn op Gods openbaring in de Schrift gegrond, en de ware kerk is nooit van de apostolische traditie afgeweken.²¹⁷

Deze voorstelling is, zo zegt Schüssler, een latere theologische constructie. Zij is wetenschappelijk niet meer houdbaar en theologisch destructief voor de eigen identiteit van christenvrouwen. De geleerden zijn het erover eens dat er niet één manier is om het oudste christendom voor te stellen. Zoals elke goede bestudering van geschiedenis hangt ook die manier af van de consistente visie die verbanden laat zien.

Historische objectiviteit is niet gelegen in 'louter' feiten en gegevens, maar in het aangeven van een dynamische onderlinge verhouding tussen de uit de bronnen verzamelde informatie en de verbanden leggende visie van degene die deze informatie interpreteert. "Bij de poging ons inzicht te verschaffen in het verleden moet de historicus in een daad van 'intellectuele her-schepping' verder gaan dan de feiten".²¹⁸ Om dat te kunnen doen, moet de historicus een model construeren dat tegelijk een vergelijkende en een ideaal-typische constructie is.

Voor een voorbeeld van zo'n model verwijst Schüssler naar de moderne belangstelling voor de maatschappelijke wereld van het oudste christendom. Dit brengt met zich mee dat men van de bijbeltekst wil komen tot de maatschappelijke context. Dit is een voortzetting van de traditiesgeschiedenis met het onderzoek naar

217. Schüssler, *In Memory of Her*, 68-69; *Ter herinnering aan haar*, 88.

218. Schüssler, *In Memory of Her*, 69-70; *Ter herinnering aan haar*, 89.

de *Sitz im Leben*. Dit nu is wat Gerlings zeer consequent doet bij haar historisch kritische reconstructie van de Paulusbrieven. Zowel Gerlings als Schüssler zetten een belangrijke stap door beelden tegenover beelden te zetten.

Gerlings doet dat met het verhaal van de Samaritaanse vrouw (Joh. 4).²¹⁹ De Samaritaanse had bij een bron buiten de stad Sichar een lang gesprek met Jezus over theologische onderwerpen als het eeuwig leven, het wezen van God en waar te bidden. In dat gesprek herkent de vrouw hem als profeet, omdat hij haar vertelt hoe zij heeft geleefd (met vijf mannen) en leeft (met een man die de hare niet is). Aan het einde van dat gesprek maakt Jezus zich bekend als de messias. Op dat moment komen de leerlingen eraan en zij staan verbaasd dat Jezus met een vrouw spreekt. De vrouw loopt naar de stad en vertelt het aan haar stadgenoten. Vele stadgenoten geloofden in hem om het woord van de vrouw die getuigde dat hij haar had verteld wat zij had gedaan.

De Samaritaanse wordt door Gerlings voorgesteld als de eerste zendelinge in Samaria. Aan haar is het evangelie rechtstreeks door Jezus megedeeld. Zij is net als de apostelen uitgezonden om het evangelie te verkondigen. Tegenover de beperkte apostelgeschiedenis, waarvan de historiciteit door de meeste mensen als vanzelfsprekend wordt geaccepteerd, zet zij het beeld van een vrouw door Jezus gezonden en sluit daarvan de historiciteit niet uit.

Schüssler gaat op soortgelijke wijze te werk. Zij noemt haar boek *Ter herinnering aan haar*. Die 'haar' is de anonieme vrouw die Jezus zalft tijdens een maaltijd te Bethanië. Jezus verklaart bij Marcus: "Voorwaar, Ik zeg u, overal waar het evangelie zal worden verkondigd over de gehele wereld, zal ook worden gesproken van wat zij gedaan heeft, ter herinnering aan haar" (14,9). Het verhaal van die vrouw, een trouwe leerling van Jezus, is zo goed als vergeten. Het is geen deel uit gaan maken van de kennis van de christenen omtrent het evangelie. Waar ook ter wereld het evangelie wordt verkondigd en de eucharistie gevierd, zo schrijft Schüssler, daar wordt een ander verhaal verteld: het verhaal van de apostelen die Jezus hebben verraden en verloochend. Het is precies deze voorstelling die Schüssler wil relativeren. "(Vrouwen) zijn bezig de maaltijd te Betanië op te eisen als christelijk erfgoed van vrouwen teneinde een correctie aan te brengen op de symbolen en ritens van een Laatste Avondmaal van uitsluitend mannen, dat een verraad is aan het echte christelijke leerlingenschap en dienstambt".²²⁰ De keuze van de katholieke Schüssler voor de vrouw die optreedt tijdens de maaltijd, hangt samen met haar verlangen om een andere maaltijd naast het Laatste Avondmaal

219. De Samaritaanse is een identificatiefiguur voor theologes gebleven. Zo verzamelde Maria de Groot haar artikelen in *De vrouw bij de bron. Fragmenten intuïtieve theologie* (Haarlem, 1980). Zie ook: Maria de Groot en Riëtte Beurmanjer, *Twee emmers water halen. Vrouwen lezen het Johannes-evangelie* (Haarlem, 1982). Halkes koos Mirjam. Catharina Halkes, *Met Mirjam is het begonnen. Opstandige vrouwen op zoek naar hun geloof* (Kampen, 1980).

220. Schüssler, *In Memory of Her*, xiii-xxv, cit. xiv; *Ter herinnering aan haar*, 10-22, cit. 11.

model te laten worden voor de eucharistie. Door de eucharistische formule die Jezus uitspreekt over deze vrouw die hem zalft, maakt Jezus haar een voorbeeld van hem.

De keuze van de protestantse Gerlings voor de Samaritaanse hangt samen met haar zendeling-opdracht na een rechtstreeks gesprek met Jezus. Het verschil in keuze tussen Gerlings en Schüssler hangt samen met de argumentatie in de onderscheiden kerken. In de discussie in de Synode is het belangrijkste argument, dat Jezus onder de apostelen geen vrouwen gekozen heeft om het evangelie te verkondigen. In de Rooms Katholieke Kerk representeert de priester Jezus. Jezus was een man. Een vrouw kan, aldus de *Verklaring*, een man niet representeren. Dus kan een vrouw geen priester worden.²²¹ Gerlings en Schüssler laten zien dat Jezus daar anders over denkt en anders optreedt. Beiden trachten de gesloten apostelgeschiedenis te doorbreken door daar een ander beeld tegenover te stellen.

D. De kritiek op haar dissertatie

In dit deel ga ik de kritiek op haar proefschrift na op de promotieplechtigheid, in kranten en tijdschriften en in de Synode.

Kritiek op haar idee van wetenschap en politiek

Alvorens de reacties op haar proefschrift te bezien, worden eerst aan de hand van Schüssler de modellen om recht te doen aan de spanning tussen de theologische en de historische aanspraken op de bijbel besproken.²²² Schüssler onderscheidt vier benaderingen: de leerstellige, de positivistisch-historische, de dialogisch-hermeneutische en die van de bevrijdingstheologie.

De leerstellige benadering gaat er vanuit dat de bijbel het woord van God is. De openbaring en het gezag van de bijbel worden gedacht in a-historische en dogmatische termen. De bijbel verleent aan een reeds ingenomen stellingname het theologisch gezag door middel van bewijsteksten. Zij functioneert als een aan de

221. "Numquam ergo praetermittendum est Christum virum esse. Ideo, ne momentum huiusmodi symbolismi neglegatur in oeconomia Revelationis, tenendum est in iis actionibus, quae ordinationis characterem postulant et in quibus repraesentatur Christus ipse, auctor Foederis, sponsus et caput Ecclesiae, suo salutis officio fungens, quod praeclarissimo modo in Eucharistia fieri contingit, partes eius - haec est enim primigenia significatio verbi 'personae' - viro agendas esse" in: *Declaratio circa quaestionem admissionis mulierum ad sacerdotium ministeriale* in: *Acta Apostolicae Sedis*, 69 (1977) 98-116, cit. 111. Ned. vert.: H. Congregatie voor de geloofsleer, *Verklaring aan gaande de vraag over het toelaten van vrouwen tot het ambtelijk priesterschap*, d.d. 15 oktober 1976 in: *Archief van de Kerken*, 32 (1977) 283-296, cit. 291. Dit argument is niet van dogmatische aard, maar een argument van juridisch-filosofische aard, gebaseerd op middeleeuws denken ter verklaring van een praktijk van de kerk waaraan zij vasthoudt omdat hieraan een 'ononderbroken' traditie ten grondslag 'ligt'.

222. Schüssler, *In Memory of Her*, 4-6; *Ter herinnering aan haar*, 25-28.

tijd ontheven waarheid en openbaart de antwoorden op de vragen en problemen van alle tijden.

De positivistisch-historische benadering was een reactie op dat eerste model. In deze benadering streeft men naar een louter objectief verstaan van de tekst en een wetenschappelijke presentatie van historische 'feiten'. Men gaat (als het ware) uit van een waarde vrije, neutrale interpretatie. Er wordt vermeden de gevolgen en de betekenis van het onderzoek te formuleren.

Het dialogisch-hermeneutisch model neemt de in het tweede model ontwikkelde historische methoden ernstig, terwijl er ook nagedacht wordt over de onderlinge invloed tussen tekst en gemeenschap, of tekst en interpretatie op elkaar. Via deze benadering werd ontdekt dat vele bijbelse geschriften theologische antwoorden zijn op pastoraal-praktische situaties, dus dialogische geschriften zijn. In deze benadering werd ook gestreefd naar het vaststellen van de betekenis van de bijbeltekst. De tekstverklaarder moet trachten los te komen van een vooropgezet idee. De zaak waar het in de tekst om gaat moet voorop staan. Deze hermeneutische cirkelbeweging zet de onderneming van de dialoog in de bijbelse tijd voort in het interpreterend bezig zijn in onze eigen tijd. In deze benadering is er echter geen norm om teksten als niet zinvol af te wijzen. Dat wat overgeleverd is, is zinvol. Het moet alleen ontcijferd en geactualiseerd worden.

De benadering van de bevrijdingstheologie, en Schüssler vat daaronder ook de feministische theologie, tast de objectiviteit en de waardevrijheid van de theologie aan.²²³ Haar inzicht is de erkenning dat neutraliteit niet mogelijk is in een wereld van uitbuiting en onderdrukking. Zij zet zich met haar theoretisch onderzoek, voorstellingsvermogen en verbeeldingskracht in voor bepaalde groepen mensen. In de feministische theologie zijn dat vrouwen. De norm is dat bijbelse openbaring en gezag alleen in die teksten wordt doorgegeven, die het patriarchale kader waarin ze staan, kritisch transcenderen en ruimte bieden aan een visie op christenvrouwen als denkende en handelende subjecten. De norm voor de evaluatie van bijbelteksten wordt dus niet ontleend aan de bijbel zelf, maar aan de specifieke ervaring van onderdrukking en bevrijding van vrouwen. Deze norm wordt inter-subjectief ingevuld doordat de hermeneutische kern van de feministische interpretatie niet de ene vrouw is die de interpretatie onderneemt maar de voortgaande discussie in de vrouwenkerk.²²⁴ De bijbelse openbaring wordt opgevat als prototype, als oorspronkelijk model of beginsel, die als zodanig niet in de bijbel is te vinden. Wel zijn er sporen in de bijbel te vinden. De feministisch theologische benadering "(...) houdt vol dat er zo'n openbaring te vinden is in het leven en de dienst van Jezus alsook in de gemeenschap van gelijken en leerlingen, door hem in het leven geroepen".²²⁵ Hoewel Schüssler deze benadering niet als leerstellig

223. Schüssler, *In Memory of Her*, 26-35; *Ter herinnering aan haar*, 49-59.

224. Zie ook: Schüssler, *Geen stenen voor brood*, m.n. 23-43.

225. Schüssler, *In Memory of Her*, 34; *Ter herinnering aan haar*, 57.

typeert, zou ik deze toch willen karakteriseren als hermeneutisch-leerstellig. De vrouwenkerk is criterium bij de lezing van de Schrift.

Schüssler typeert met deze benaderingen het werk van Cady Stanton. Stanton, die iets ouder is dan Gerlings, bleef als kind van haar tijd binnen de eerste twee interpretatiemodellen, hoewel in haar motivering de politieke dimensies van het bevrijdingsmodel zich weerspiegelen.²²⁶ In de beschrijving van Schüssler is Zscharnack heel duidelijk te plaatsen in het positivistisch-historisch model en het deel van de Synode waar Gerlings zich op richt in het leerstellig model. De kritiek op haar proefschrift is nu beter te plaatsen.

Er is een gedetailleerd verslag van de promotieplechtigheid bewaard gebleven.²²⁷ Naast lofprijzingen voor de persoon van de promovenda, haar doorzettingsvermogen en inlevingsvermogen, en sympathie voor de inzet van het proefschrift, hebben de hoogleraren kritiek op de eerste drie inleidende hoofdstukken. Op het centrale gedeelte wordt nauwelijks ingegaan. Alleen haar promotor Meyboom stelt zoals te verwachten valt de vraag naar het karakter van haar beschrijving: Is er hier sprake van 'historie' of van 'verdichting'?. Heeft zij een 'zuiver historische' of voornamelijk 'testamenteaire' beschrijving van de vrouw in het oud-christelijke gemeentelven willen geven? Gerlings antwoordt dat zij geen 'symbolische' noch een 'historische' tekening heeft bedoeld. Zij wilde vooral 'het beeld' dat de oud-christelijke literatuur van de vrouw geeft, weergeven. Zij wilde niet loochenen dat het haar vervolgens veel moeite heeft gekost uit te maken of zij met historie of symbool had te doen. Het antwoord van haar promotor Meyboom is opvallend. Vanuit zijn achtergrond had hij moeten zeggen: "niet met historie, maar met symbool natuurlijk". Maar hij zegt "(...) dat het alleen aan een zeer wetenschappelijk mensch mogelijk zou zijn dit (het verschil tussen historie en symbool, FD) zuiver te onderscheiden en het dus van een jong doctoranda niet kon worden gevergd".²²⁸ Meyboom stelt zijn vraag in de termen van de positivistisch-historische benadering (historie) en in termen van een literaire benadering (verdichting). Deze literaire benadering kent geen historische aanspraken op de bijbel en valt daarom buiten de vier modellen van Schüssler. Gerlings tracht aan het dilemma historisch of literair te ontkomen door een taal te gebruiken, 'een beeld ontwerpen', typisch voor het dialogisch-hermeneutisch model. De vrijzinnige Meyboom gaat in zijn antwoord daarin mee en lijkt de wetenschappelijkheid van deze nieuwe mogelijkheid te erkennen.

Ook heeft Meyboom geen problemen met de combinatie van wetenschap en politieke inzet. Bij het overhandigen van de doctorsbul wordt zij door hem aangezet te blijven werken aan haar doel en "(...) hoopte hij dat zij hare studies mocht voorzetten en later nog menig studie van echt wetenschappelijk aard mag leveren,

226. Schüssler, *In Memory of Her*, 13-14; *Ter herinnering aan haar*, 35-36.

227. *Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1913.

228. *Ibidem*.

zoodat haar naam ook verder in het land moge klinken".²²⁹ Al zal deze frase bij meer laudationes uitgesproken worden, uit de mond van Meyboom is dit opvallend.

De provinciale maar ook de landelijke kranten schreven over de eerste vrouw die in de theologie promoveerde, maar ook haar werk trok de aandacht en werd becommentarieerd. Zo wordt het proefschrift in het *Algemeen Handelsblad* onder de kop 'Een feministische dissertatie' enthousiast ontvangen.²³⁰ Er is waardering voor de feministische bedoelingen. De redacteur meent echter dat zij er teveel vanuit is gegaan dat het vroeg christelijk ideaal van de gelijkstelling van man en vrouw ook door het christendom daadwerkelijk werd toegepast en dat zij de emancipatie van de vrouw in vroeger tijden wel wat al te rooskleurig heeft voorgesteld. In feite heeft de 'vooruitstrevende', want 'feministische' schrijfster, volgens de recensent, een boek met een 'conservatief-orthodox karakter' geschreven, omdat zij er tezeer vanuit is gegaan dat wat in de bijbel staat ook echt gebeurd is.

Het proefschrift wordt verder besproken door vrijzinnigen in wetenschappelijk vrouwenbladen en in vrouwenbladen die geïnteresseerd zijn in wetenschapsters. De theologe Annie Zernike, de vrouw die in 1911 als eerste vrouw aangesteld is als doopsgezind dominee en die in 1918 zelf zal promoveren, recenseert het proefschrift in het *Maandblad voor Vrouwenstudie* (1913). Zij is vooral geïnteresseerd in de wetenschappelijke merites en acht de betekenis van het proefschrift voor de theologische wetenschap niet zeer groot. Het boek spreekt slechts weinig over wat het in de titel belooft. In haar ogen komt dat slechts aan bod in de laatste drie hoofdstukken, waarin de historische werkzaamheden van vrouwen in het vroegchristelijk gemeentelven worden weergegeven. Er wordt een samenhang tussen de hoofdstukken gesuggereerd die volgens Zernike niet wordt waargemaakt.

Zernike deelt de analyse van Gerlings dat de vrouw in het christendom niet geringer is dan de man, maar zij vindt dat Gerlings te veel doet voorkomen alsof het opzettelijk in de bedoeling van Jezus lag een einde te maken aan de achteruitzetting van de vrouw. De gelijkstelling van de vrouw met de man volgt, aldus Zernike, 'onwillekeurig' uit de beschouwing van Jezus over de mens en diens taak. Zernike mist ook een verantwoording waarom zij een bericht, zoals dat over de Samaritaanse vrouw, als historische werkelijkheid opvat.

Waardering heeft zij voor de bespreking van de vaak geciteerde Paulusteksten. De historische context waarin Gerlings deze uitspraken zet, maakt het ongerijmd

229. *Ibidem*.

230. C.E.H., "Een feministische dissertatie". *Algemeen Handelsblad*, 17 juli 1913. Zie voor de medewerksters van deze krant Henriëtte Lakmaker, "Zij ging gansch en al in haar métier op". *Vrouwen in de journalistiek in Nederland 1880-1914*. Doctoraalscriptie *Geschiedenis van de Pers, Propaganda en Openbare mening* (Amsterdam, 1988) 152-153, bijlage. C.E.H. was geen medewerkster.

zich thans op grond van die uitspraken tegen het publieke optreden van de vrouw te verzetten. Zernike deelt met Gerlings de opvatting dat de zending van het christendom aanvankelijk door leken geschiedde, maar voor haar volgt daar niet uit: dus ook door vrouwen. Dit laatste behoeft een bewijs op zichzelf. De sporadische blijken, die Gerlings ijverig heeft vergaard om de werkzaamheden van vrouwen naar voren te halen, leiden bij haar tot de overdrijving dat de vrouw 'een groot aandeel' gehad zou hebben gehad in de verspreiding van het christendom. Tenslotte meent Zernike dat het proefschrift weinig invloed zal hebben, omdat de bezwaren tegen de vrouw in het ambt niet dogmatisch zijn, maar ontleend worden aan de tegenwoordige tijd: het zou te vermoeiend zijn voor een vrouw, het zou niet stroken met de vrouwelijke aard leiding te geven, enz.

De filosofe Dr. Jeannette van den Bergh van Eysinga²³¹ bespreekt het boek in *De vrouw in de XXste eeuw. Weekblad voor de vrouwen* (1913). Zij gaat vanuit haar wetenschappelijke achtergrond met name in op de eerste hoofdstukken van het proefschrift. Zij acht de beschrijving van Gerlings in hoofdzaak juist, maar vindt dat zij de tegenstelling tussen de Griekse en Romeinse vrouw enerzijds en de christelijke vrouw anderzijds veel te scherp tekent en dat zij de toestand van de Griekse en Romeinse vrouw te veel vereenzelvigd. Zij verbaast zich erover dat Gerlings de Stoa niet behandelt als voorchristelijke stroming. Ook ziet zij niet in, dat de toestanden tijdens het oudste christendom beslissend zouden zijn voor het oplossen van kerkelijke vraagstukken in de eigen tijd, al geeft zij toe dat het boek overtuigend kan zijn voor hen die zich uitsluitend laten leiden door de vraag: wat eist de geest van het christendom?

Enige jaren later bespreekt de doopsgezinde predikant K. Vos (1874-1926)²³² het proefschrift in *De vrouw en haar huis*.²³³ Vos meent dat meerdere vrouwen wat kunnen hebben aan het proefschrift van Gerlings, ondanks de Griekse citaten, de vele bladzijden 'dorre opsomming' en het 'te weinig uitgewerkt' zijn van andere gedeelten. De verdienste van het boek ligt 'zeker niet' op wetenschappelijk gebied, want de schrijfster geeft feitelijk een kort overzicht der resultaten van het werk van anderen "(...) en voor zoover zij zelfstandig iets behandelt, doet zij dit op kennelijk bevooroordeelde wijze, omdat zij een tendentius geschrift heeft willen geven".²³⁴ Gerlings verzet zich tegen hen, die menen uit godsdienstige motieven, de vrouw de mindere te moeten achten van de man en haar om

231. Van den Bergh van Eysinga-Elias (1880-1957) promoveerde in 1906 in de letteren in Utrecht. Zij publiceerde op het gebied van de filosofie, geschiedenis en vrouwenbeweging en was medeoprichtster van de Internationale School voor Wijsbegeerte. Zij was getrouwd met de predikant G.A. van den Bergh van Eysinga, voorman van de radicale Hollandsche School. *Wie is dat?* ('s-Gravenhage, 1956).

232. S.B.J. Zilverberg, "Vos, Karel" in: *BLGNP*, I, 412-413.

233. K. Vos, "Vrouwelijke predikanten". *De vrouw en haar huis*, 14 (1919/1920) 388-391. Hij gaat in op de proefschriften van Bruining, Vogelsang, Mankes-Zernike en Gerlings. Voor het proefschrift van Gerlings heeft hij de minste waardering.

234. Vos, "Vrouwelijke predikanten", 391.

die reden de toelating tot het predikantschap versperren. Dus wil zij op basis van nieuwtestamentische geschriften bewijzen, dat de vrouw bijbels gezien niet de mindere is van de man. Vos meent dat Gerlings hierin 'niet geslaagd' is omdat deze vraag niet beantwoord kan worden door analyse van de praktijk van achttien eeuwen geleden. Vos meent bovendien dat Gerlings hier een 'fout' maakt, omdat zij door haar werkwijze, het volgen van de orthodoxen op het bijbels terrein, de mogelijkheid toegeeft dat deze vraag beslist kan worden door bijbeluitleg.

Maar, zegt Vos, deze dissertatie geeft meer dan de titel belooft. De drie hoofdstukken over de vrouw bij de Grieken, de Romeinen en de Israëlieten zijn weliswaar samenvattingen van het werk van anderen, maar geven voor de niet ingewijden een snel overzicht van het belangrijkste dat daarover te zeggen valt. Daartegenover staat dat de wijze waarop Gerlings haar eigenlijke onderwerp bespreekt "(...) zoo vluchtig is dat men voortdurend de indruk krijgt dat wij meer met compilatie dan met zelfstandig onderzoek hebben te doen". Het boek maakt 'een oppervlakkigen indruk', maar daartegenover staat, dat het een 'goudmijn' is, omdat het een rijke verzameling bevat van allerlei bijzonderheden over de vrouw in de oud-christelijke kerk, die voor de Nederlandse lezer niet zo gemakkelijk te vinden zijn omdat ze in de werken van buitenlandse geleerden voorkomen. Het boek heeft dus volgens Vos, hoewel het wetenschappelijk niets nieuws voorstelt en ook theologisch 'soms tijds zwak' is, wel waarde voor een groter publiek.

De vrijzinnige recensenten hebben kritiek op haar idee van wetenschap. Zij verzetten zich tegen elke combinatie van theologie en geschiedenis en halen theologie en geschiedenis uit elkaar. Haar dialogisch-hermeneutische benadering krijgt waardering voorzover die zicht geeft op geschiedenis, maar niet voorzover deze theologisch zicht geeft op de actualiteit. Zij hebben dan ook kritiek op haar idee van politiek. Zij verzetten zich tegen elke combinatie van geschiedenis en actualiteit. De vrijzinnigen zijn strenger historisch en strenger actueel dan Gerlings. Kerkpolitiek vinden zij het proefschrift niet adequaat, omdat zij al weten dat de bezwaren niet op dogmatisch-bijbels gronden behoren te liggen, maar zij accepteren ook niet dat de bezwaren gemaakt zouden mogen worden op praktische gronden.

Kritiek op de beeldvorming

Hoe wordt haar proefschrift in de Synode ontvangen en in meer orthodoxe kring?

Eerst moet ik in herinnering roepen dat de meerderheid van de Synode tegen toelating was, dat ongeveer de helft van die meerderheid daartegen waren op principiële dogmatisch-bijbelse gronden en de andere helft op praktische gronden. Gerlings vindt uitsluiting op dogmatisch-bijbelse gronden onaanvaardbaar.

Vlak voor haar promotie in mei 1913 dient Gerlings, samen met een viertal

theologiestudentes²³⁵, nog één keer op dezelfde wijze als voorheen een verzoek in bij de Synode tot toelating tot het ambt. In de brief van de dames is op de aanspreektitel na -in plaats van het burgerlijke 'HoogEerwaarde Heeren' het evangelische 'Mannen Broeders'- in vergelijking met eerdere brieven niets nieuws te vinden. Het verschil is alleen dat op het moment waarop het verzoek in behandeling genomen wordt, 25 juli 1913, het proefschrift van Gerlings op de markt is en Gerlings zelf doctor in de theologie is.

Het rapport van de Synodecommissie levert nieuwe resultaten op.²³⁶ De Commissie stelt een reglementswijziging voor. Alle studenten kunnen de lessen van de kerkelijke hoogleraren volgen (art. 12) en, -iets verdergaand- worden toegelaten tot het kerkelijk voorbereidend examen, het proponentsexamen (art. 7). Wat betreft het examen tot toelating voor de evangeliebediening zelf adviseert de commissie afwijzend op praktische gronden: het werk van predikant is te vermoeiend voor de jonge vrouw. "Er (is) voldoende gelegenheid voor een vrouw die de Theologie in haar vollen omvang bestudeerd heeft, om in de Inwendige Zending of andere Gemeente-arbeid zich nuttig te maken (...)".

De opvallend uitvoerige discussie in de Synode heeft een minder principiële en meer pragmatisch karakter. Sommige leden als Daubanton zijn duidelijk ontstemd over het aanhouden van Gerlings, anderen kunnen wel begrip voor haar uithoudingsvermogen opbrengen. De doctorstitel van Gerlings en haar proefschrift spelen voortdurend een rol. Meerdere leden vinden voor iemand met een doctorstitel de taak van godsdienstonderwijzeres als enige mogelijke kerkelijke functie wat gering, anderen zijn door de doctorstitel niet geïmponeerd. Er is voor vrouwen buiten het predikantschap genoeg te doen in het Godsrijk.

De inhoud van haar dissertatie komt alleen negatief aan de orde. Van Veldhuizen brengt zijn oordeel over haar dissertatie met kracht in. "Mej Gerlings verstaat de kunst allerlei bij elkander te voegen, maar niet de goede conclusies te trekken. Deze zijn absoluut bezijden de waarheid (...)". Daubanton is de enige die inhoudelijk op de dissertatie ingaat. Hij gaat met kracht in op het beeld dat Gerlings voorzichtig naar voren gebracht heeft in haar dissertatie. Het is de eerste keer dat de Samaritaanse vrouw in de discussie in de Synode genoemd wordt. Gerlings noemt de Samaritaanse vrouw de eerste zendeling. "Dit kan toch niet als argument gelden. In het Nieuwe Testament heeft men geen vrouwelijk woord voor apostolos. De Heer heeft geen vrouw als zijn apostel aangesteld". Hoewel Daubanton de lezing van Gerlings niet deelt, is hij niet op principiële gronden tegen toelating van vrouwen tot het ambt maar op psychologische en praktische gronden.

De belangrijke verandering in de bespreking in de Synode is dat nog maar één lid zich principiële theologisch verzet tegen de toelating. Alle anderen doen dat op

235. Jo Koch, Hijke van Gameren, Jo. C. Hutshler, M. Snoeck Henkemans.

236. *Handelingen NHK*, 23 juli 1913 en 25 juli 1913.

praktische gronden. Het lijkt erop dat de vroegere argumentatie door de inhoud van het proefschrift van Gerlings haar absoluut houdbaar karakter heeft verloren. Het beeld is ingewikkelder geworden. Dit verandert overigens niets aan de uitslag van de bespreking. De Synode is met ruime meerderderheid tegen de toelating van vrouwen tot de evangeliebediening, de toelating tot het voorbereidend examen en de inschrijving in het kerkelijk album.

De omslag van uitsluiting op principiële grond naar uitsluiting op praktische grond blijkt ook uit de bespreking van het proefschrift door de hervormde predikant en theoloog Dr. J.Th. d(e) Visser (1857-1932) in het populair-theologische tijdschrift *Stemmen des Tijds* (1914), een tijdschrift van voornamelijk VU-professoren. De Visser was de eerste voorzitter van de Christelijke Historische Unie (vanaf 1913) en later minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen. De Visser is theologisch een leerling van Valeton en zelf gepromoveerd in het Oude Testament.²³⁷ Hij zit theologisch dicht bij de mannen in de Synode die het verzoek van Gerlings steeds afwijzen op bijbels-theologische gronden.

De Visser, die Gerlings een *rara avis* noemt, meent dat het 'propagandistisch' karakter van het proefschrift niet alleen blijkt uit de vormgeving van het boek en de uitgave van een tweede druk, maar ook -en dat vindt hij moeilijker te accepteren- dat de inhoud van het proefschrift 'propaganda-werk' is. Gerlings wil de eerste christelijke beginselen over gelijkheid van vrouwen en mannen toepassen op het werk de gemeente nu. Dat is de kracht, maar uit wetenschappelijk oogpunt de zwakheid van het boek.

De Visser gaat in op twee van de drie meer exegetische hoofdstukken. De kerk kan met haar standpunt niet van een onschriftuurlijke daad worden beticht. Hij vindt dat zij in het hoofdstuk over 'Jezus en de vrouw' te veel naar de houding van vrouwen ten opzicht van Jezus kijkt en te weinig naar Zijn houding tegenover de vrouwen. Hij verdedigt vrouwen tegen mannen. De daden van Jezus komen zo niet 'tot hun recht' en Gerlings laat kostbaar materiaal liggen. Hiertegenover staat een 'schromelijk misbruik' van het wel gebruikte materiaal. Gerlings stelt tegenover de zending van de apostelen, de zending van de Samaritaanse vrouw. "Eene missie toch als zoodanig gaf Jezus haar niet met één enkel woord. Die schonk Hij uitsluitend aan mannen. Wetenschap eischt erkenning van dit feit".²³⁸ Hetzelfde geldt voor het andere hoofdstuk zegt De Visser: "Juffrouw Gerlings kan met de beste wil van de wereld het feit niet te niet doen, dat in die brieven wèl gedurig de onderdanigheid van de vrouw aan den man, maar nergens de onderdanigheid van den man aan de vrouw wordt geboden".²³⁹ Ook het verbod om te spreken in de samenkomsten der gemeente valt onder die onderdanig-

237. P.L. Schram, "Visser, Johannes Theodorus de" in: *BLGPN*, III, 377-379; Rasker, *De Nederlandse hervormde kerk*, 210.

238. J.Th. d(e) Visser, (1914), 455.

239. *Ibidem*, 455.

heid. Haar strijd voor de toelating van vrouwen tot het ambt op grond van het NT voert zij 'te makkelijk'. Haar exegeses zijn 'twijfelachtig' en 'beslist onjuist', zoals haar interpretatie van 'lalein' als 'discussiëren'. Zij schrijft zonder motive-ring, dat het ambt onbekend was in de oudste kerk.

Met Gerlings ziet De Visser dat het NT zich verheft boven alle particularisme en ook hij ziet dat uitgedrukt in Gal. 3, 28. Voor God is iedereen gelijk, maar dat betekent geenszins dat de onderscheidingen op aarde daarmee teniet gedaan zijn.

De vrouw is niet *de mindere* van de man, maar *een andere* dan de man. Tot welke consequenties deze waarheid de kerk voert, is een zeer moeilijk vraagstuk. Maar - bij de hulde die ik juffrouw Gerlings (...) breng - geloof ik niet, dat zij ons tot de beantwoording daarvan een stap nader heeft gebracht. De kern van de zaak kwam niet in het geding.²⁴⁰

Hoewel De Visser precies de punten naar voren haalt waarop Gerlings een ander beeld heeft trachten te construeren, mist hij de crux van haar benadering en verwerpt hij haar beeldvorming. Hij gaat niet mee in haar benadering dat de door haar behandelde Paulijnse geschriften theologische antwoorden zijn op pastoraal-praktische situaties in een bepaalde gemeente. Hij veralgemeniseert de interpretaties die Gerlings binnen die context geeft en wijst haar interpretaties af: zoals dat die onderworpenheid van de getrouwde vrouw vrijwillig moet zijn en alleen voorgeschreven is als de man liefdevol is; zoals dat het verbod om te discussiëren in de gemeente alleen geldt voor getrouwde vrouwen. Het gaat volgens hem ook niet om discussiëren, maar om spreken. Hij erkent niet met haar dat het ambt, zoals de protestanten dat kennen, onbekend was in de oude kerk. Hij wil, evenmin als Daubanton, de Samaritaanse niet naast de apostelen geplaatst zien. Zijn beeld lijkt op geen enkele manier geschokt of het moest zijn in de erkenning dat voor God iedereen gelijk is en de vrouw niet de mindere van de man. Intrigerend is zijn opmerking dat Gerlings de kern van de zaak niet raakt. Wat is dan volgens De Visser de kern van de zaak? Gerlings raakt alleen de kern van de zaak niet als De Visser ervan uit gaat dat de praktijk van de kerk los staat van wat 'de geest van het christendom' eist. Dat meent hij niet. Hij bedoelt dat Gerlings niet de kern van zijn interpretatie van de zaak raakt. Hij is het niet eens met haar interpretatie van wat 'de geest van het christendom' eist.

De orthodoxen verzetten zich vooral tegen haar beeldvorming. De tegenpartij blijft bij zijn eigen beeldvorming, maar die beeldvorming heeft zijn absoluut karakter verloren, doordat er andere beelden door Gerlings naast gezet zijn. Hoewel zij de resultaten van haar dialogisch-hermeneutische benadering niet oppikken, is een simpel leerstellig beroep op de bijbel niet meer zo gemakkelijk. De

240. *Ibidem*, 456.

afwijzing gebeurt niet meer op bijbels-theologische gronden, maar op praktische gronden.²⁴¹

VI. Nieuwe theologische werkvelden in de kerk

*"Och, wij leven in een gedeelde wereld,
men moet met het ideaal transigeren,
of men slaagt niet en komt niet vooruit".*

Gerlings (1914).²⁴²

Na 1914 komt Gerlings in haar verzoeken aan de Synode niet meer terug op de bijbels-theologische interpretatie van haar eerdere brieven en haar proefschrift. Het gevecht op bijbels-theologische gronden is door haar in zekere zin gewonnen. De tegenpartij blijft weliswaar bij haar eigen beeldvorming, maar die heeft haar absoluut karakter verloren. Dankzij de dissertatie is het schaak-mat willen zetten door de tegenpartij in een theologische patstelling omgezet. Dit is een vooruitgang. Het gevecht kan nu dus, zoals de vrijzinnigen al lang bepleit hebben, op praktische gronden gevoerd worden. De weg hiervoor vrijmaken was van meetaf aan ook de bedoeling van Gerlings.

Zij dient dan ook in juli 1914 samen met Vogelsang en een viertal theologie-studentes²⁴³ weer een aanvraag in bij de Synode om de weg tot het predikantschap voor vrouwen open te stellen, omdat er een gebrek is aan predikanten of -dit is nieuw- "(...) anders voor gestudeerde vrouwen een geordenden werkkning te scheppen passende aan hare capaciteiten".²⁴⁴ Gerlings biedt de Synode met dit tweede verzoek een opening, waar de Synode ook enigszins op ingaat. De adviescommissie van de Synode stelt voor niet op het eerste verzoek in te gaan. Zij stelt vast dat de enige geordende werkkning voor vrouwen die van godsdienstonderwijzeres is en zij stelt voor een reglementswijziging in het Reglement op het godsdienstonderwijs op te nemen waardoor deze werkkning open wordt gesteld voor kandidaten in de godgeleerdheid, mits zij vooraf een examen hebben afgelegd in de bijbelse geschiedenis en de christelijke geloofs- en zedeleer, omdat zij die vakken in hun kandidaats niet gehad hebben. Het voorstel wordt geamendeerd

241. Dat deze winst ook weer wegzakt na enige tijd, blijkt uit de weergave van de discussies ten aanzien van het kiesrecht: Lieke Werkman, *Recht doen aan vrouwen in de kerken. De feministische discussie over rechtsvaardigheid en zorgzaamheid als bijdrage aan een visie op kerk-zijn.* (Kampen, 1993) 4-17.

242. Gerlings, "Het ware leven", *Omhoog*, (1914) 65-67, cit. 65.

243. H. van Gameren, J. Kort, A.C. Snoeck Henkemans en Hutschler.

244. *Handelingen NHK*, 23, 25 en 27 juli 1914. Cit.: *Handelingen NHK*, 23 juli 1914.

aangenomen. Hierdoor wordt theologiestudentes voor het eerst het uitzicht geboden op een geordende werkkring in de NHK. Gerlings helpt dit niet verder. Zij was immers al vóór haar theologieopleiding godsdienstonderwijzeres.

Haar praktische aanpak blijkt ook uit haar artikeltjes in het tijdschrift *Omhoog*. Samen met haar voormalige studiegenoot Van Senden en J.J. Thomson maakt Gerlings de redactie uit van het in 1914 opgerichte vrijzinnige tijdschrift *Omhoog. Onafhankelijk-godsdienstig tijdschrift*. Alle drie de redacteurs zijn oud-NCSV-leden.²⁴⁵ Dit blad, later geliëerd aan de beweging van de Woodbrookers, wil verschillende protestantse stromingen tot elkaar brengen. Gerlings is waarschijnlijk door Van Senden, met wie ze eerder heeft samengewerkt, gevraagd. Zij maakt slechts één jaar deel uit van de redactie. In dat jaar vindt zij een podium om haar ideeën uit te dragen. Waar in haar proefschrift de nadruk lag op de theoretische waarheidsvraag en de wetenschappelijke theologie legt zij nu de nadruk op praktische argumenten en het geloofsleven.

Uit het artikel "Het ware leven" (1914), een jaar na haar promotie, blijkt duidelijk dat zij het geloofsleven veel belangrijker vindt dan de (bestaande) wetenschappelijke theologie. Niet dogma's en traditie vormen, volgens Gerlings, de kern van de geestelijke dingen, maar voortgaande openbaring en verdiepte geloofservaring. "De Heilige Geest moet ons geestelijk waarheidsinstinct telkens vernieuwen en verdiepen. De gemeente moet niet blijven teren op oude schatten, de oude wijn moet telkens in nieuwe zakken worden gedaan, en men moet komen van openbaring op openbaring en van kracht tot kracht".²⁴⁶ Gerlings zegt geheel in het verlengde van de bedoeling die zij met haar proefschrift had:

Laten wij toch o.a. niet meer twisten over de dogmatische betekenis van Jezus en over het al of niet historische van zijne woorden. Dit behoort tot een voorbijgaand tijdperk. Ons geloofsleven kan toch niet afhangen van de uitspraak van den een of anderen geleerde op dogmatisch, taalkundig of historisch gebied, die wetenschappelijk de woorden des bijbels navorscht. Hoe belangrijk deze studie op zich zelf is, de kern der geestelijke dingen staat er buiten.²⁴⁷

In die voortgaande openbaring en verdiepte geloofservaring vervult het mensenvoord van de bijbel in combinatie met de Heilige Geest een aparte rol. "De openbaring Gods, tot ons gekomen door menschenwoord (...), moet ten slotte door Gods Geest aan onze harten verduidelijkt worden; opdat (...) Gods Geest getuigt met onze geest (...)".²⁴⁸ In het verlengde hiervan ligt ook haar uitspraak van 1926 in de Kring van Vrouwelijke Predikanten dat de theologie ontaard is door de mannelijke geest en dat het de taak van de vrouw is om aan de religie weer een

245. J.C.H.R., "Boekbespreking. *Omhoog. Onafhankelijk godsdienstig tijdschrift*. Amersfoort", *Eltheto*, 68 (1913/1914) 159.

246. Gerlings, "Het ware leven", *Omhoog*, (1914) 67.

247. Gerlings, "Het ware leven", (1914), 66.

248. *Ibidem*.

plaats te geven in de theologie.²⁴⁹

Er worden in deze artikeltjes naast uitleg van haar theologische uitgangspunten, praktische, contextuele argumenten voor de toelating van vrouwen tot het ambt aangedragen. Er zijn te weinig predikanten, waarom dan geen theologisch geschoolde vrouwen in zetten?²⁵⁰ Kinderen kunnen beter opgevangen worden in kinderdiensten. Ligt hier niet een werkterrein voor vrouwen?²⁵¹ Vrouwen staan door haar maatschappelijke deelname voor nieuwe problemen. Zou een vrouw hier niet betere hulp kunnen bieden omdat zij de problemen van mensen van haar eigen sekse beter kan navoelen?²⁵²

In haar verzoek aan de Synode klinkt dit alles pragmatisch door. In 1914 vraagt zij naar een geordende werkring voor gestudeerde vrouwen en haalt zij het godsdienstonderwijzeresschap voor kandidaten in de theologie binnen. In 1915 wordt deze voorlopige wetswijziging overigens met een kleine meerderheid van 23 tegen 21 afgestemd door de classicale vergaderingen. In 1915 vraagt zij voor het eerst niet meer om de toelating tot het predikantschap maar tot het hulppredikantschap. Het verzoek wordt afgewezen. Er gebeurt nog iets anders in de Synode in 1915. In het Reglement godsdienstonderwijs was opgenomen dat godsdienstonderwijzers en onderwijzeressen onder bepaalde voorwaarden de gelegenheid hadden te preken. De classicale vergadering van Goes stelt nu voor godsdienstonderwijzeressen hiervan uit te sluiten. Dit voorstel wordt ondanks het positieve advies van de adviescommissie net met tien tegen negen stemmen afgestemd. De deur die naar de letter van de wet op een kier openstond werd dus net niet gesloten. Dit kan de aanleiding zijn dat Gerlings tussen 1915 en 1921 geen verzoeken meer naar de Synode schrijft.

Gerlings dient na haar promotie niet alleen nieuwe aanvragen in bij de Synode maar zij zoekt ook een werkring, aanvankelijk buiten de kerk en vervolgens in de kerk. Voorts wordt zij actief in kerkelijke en niet-kerkelijke vrouwenorganisaties. Zij houdt ook lezingen in het land over haar proefschrift en over stemrecht voor vrouwen in de kerk.²⁵³

Zij vindt of zoekt aanvankelijk geen werkring als godsdienstonderwijzeres in haar kerk maar solliciteert met goed resultaat naar de functie van directrice van een ziekenhuis. Van 1914 tot in 1917 vervult zij die functie in Noordwijk aan Zee. Zelf suggereert zij in een kleine levensbeschrijving van haarzelf dat zij deze

249. Van Reijndam-Beek, "Het waagstuk van de voorgangsters", 558.

250. Gerlings, "Geen hulp" (1914), 122-123.

251. Gerlings, "Kinderen", (1914), 156-159.

252. Gerlings, "De nieuwe tijd", (1926), 38-40.

253. Lezing op 22-9-1913 over haar proefschrift. In: *De vrouw. Officieel orgaan tentoonstelling De Vrouw 1813-1913*, no. 12. Verslag lezing over "Het stemrecht der vrouw in de Kerken" op de vierde conferentie voor Inwendige Zending te Doetichem, 13-16 juli 1914 in: *Doetinchemsch Weekblad*, 42 (17 juli 1914). Petinga (1983) zegt dat zij vele lezingen houdt.

functie heeft gekregen vanwege de Eerste Wereldoorlog.²⁵⁴ Tegen het einde van de oorlog als de mobilisatie is opgeheven en de mannen terugkeren naar hun banen, verandert zij in ieder geval van werkkring.

In de loop van 1917 wordt Gerlings godsdienstonderwijzeres in de hervormde gemeente te Zandvoort bij Ds G. Posthumus Meijes.²⁵⁵ Van 1921 tot 1924 is zij 'voorgangster' van de jeugdkerk in de Duinoordkerk in 's-Gravenhage. Het fenomeen jeugdkerk was vrij nieuw. Het waren aparte kinderdiensten die ongeveer tegelijkertijd plaatsvonden als de zondagse godsdienstoefening voor volwassenen. In 1914 schrijft zij in *Omhoog* enthousiast over dit nieuwe initiatief naar aanleiding van een artikel van Johanna Breevoort.²⁵⁶ Gerlings noemt M. van Woensel Kooy (1875-1934) als één van de eerste leidsters van zo'n kinderdienst in de gemeente in Laren-Blaricum.²⁵⁷ Als 'voorgangster' van de jeugdkerk gaat zij weer verzoeken richten tot de Synode met de vraag in ieder geval vrouwelijke doctoren in de theologie toe te laten tot althans het hulppredikantschap, wanneer zij tevens de akte godsdienstonderwijs hebben. In 1922 doet zij haar brief vergezeld gaan van steunbetuigingen van vele vrouwenorganisaties, ondermeer van de Nederlandsche Vereniging van Staatsburgeressen, de Nederlandsche Unie voor vrouwenbelangen, de Groningsche Vrouwelijke Studentenclub 'Magna pete', de Vereniging van Academisch Gevormde Christenvrouwen, de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn en de Nationale Vereniging voor Vrouwenarbeid.²⁵⁸

In 1924 stelt de Nederlandse Hervormde Kerk het kerkelijk voorbereidend examen open voor vrouwen.²⁵⁹ Gerlings schrijft zich negenenvestig jaar oud weer in als studente te Leiden en legt het examen af.²⁶⁰ Vrouwen worden dan nog steeds niet toegelaten tot de bediening van de sacramenten, doen verder het volledig predikantswerk en worden aangesteld als hulppredikant. Na het examen blijft zij verbonden aan de jeugdkerk in 's-Gravenhage (tot 1933), nu niet meer

254. Gerlings, *Wie is dat*, (1932).

255. Vos, "Vrouwelijke predikanten", 389.

256. Breevoort is één der eerste in de vrouwenbeweging actieve gereformeerde vrouwen. Zie: H.J. van de Sreek, "De christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek" in: *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940*. (Amsterdam, 1987) 217-240.

257. De hervormde schrijfster van gezangenbundels M. van Woensel Kooy is mogelijk familie van Adolfin van Woensel Kooy waar Gerlings in Utrecht bij inwoonde. *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 8ste druk). Zij was mede-oprichtster van de Vereniging Religie en Kunst, waarin ook J. Jac Thomson, mederedactielid van Gerlings zat. Zie: *Etheto*, 67 (22 mei 1913) 143-144.

258. De Wilde, (1987).

259. Pettinga, (1983), zegt 1922. Dat is het jaar waarin de Synode het aanneemt.

260. Inschrijving op 12-3-1924, examen 22-10-1924. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1875-1925*. (Leiden, 1925). Zij is, na Lydia Koomans, de eerste vrouw die het examen voor hulppredikant doet. Zie Lydia Koomans, "De vrouw en de theologie" in: *Christelijk Vrouwenboek*. (s-Gravenhage, z.j.), 242-249.

als voorgangster maar als jeugdpredikante en wordt zij tevens 'particulier jeugd-predikante' van een eigen jeugdkerk in Noordwijk aan Zee. Een verdere oplossing van het probleem ligt volgens haar niet in handen van vrouwen. Mannen hebben de macht te beslissen of vrouwen toegelaten worden. Het is niet te verwonderen dat haar laatste door mij gevonden woorden zijn "Waar is de man die dit kan bewerkstelligen?"²⁶¹

Zij doet haar werk als jeugdpredikante en is actief in enkele vrouwenorganisa-ties. Allereerst komen we haar tegen in de Kring van Vrouwelijke Predikanten.²⁶² In deze kring die in 1923 was opgericht voor predikantes, hulp-predikantes en theologes die als predikant wilden werken, zaten ook Mankes-Zernike en Bruining. Het doel van deze kring, waarin vrouwen uit verschillende kerkgenootschappen zaten, was een band te vormen, elkaar steun te bieden en de problemen te bespreken die zich in de praktijk voordeden. Daar verdedigt zij de meisjesstudenten van Leiden die in 1926 het meisjesdispuut Kaap de Goede Hoop hebben opgericht uit onvrede met de 'herencolleges'. De Kring was bang dat de studentes zich de kans lieten ontgaan present te zijn in het geheel van de theologiebeoefening. Gerlings nam het voor de meisjesstudentes op door onderlinge studie van vrouwen te verdedigen als middel tot theologieverandering. De theologie die door de mannelijke geest is ontaard, moet weer verbonden worden met religie.²⁶³

In 1927 werd zij lid van de toen door Welmoet Wijnaedts Franken-Dyserink opgerichte eerste Nederlandse Soroptimistenclub in Den Haag. De Soroptimisten waren internationaal, nationaal en plaatselijk georganiseerd. Het was een soort rotaryclub van vrouwen. Het doel van de Soroptimisten is vrouwen bijeen te brengen uit zoveel mogelijk verschillende beroepen om kennis en ervaring uit te wisselen met betrekking tot haar beroep, aandacht te schenken aan algemene maatschappelijke problemen en bij te dragen aan projecten op het gebied van de rechten van de mens. Het jaar daarop vertelt zij over haar leven in die kring.²⁶⁴ Weer een jaar later wordt zij gekozen in het bestuur van die club. In 1932 trekt zij zich terug uit deze vereniging omdat zij de bijeenkomsten die altijd op zondagmiddag plaats vinden moeilijk kan combineren met haar werk als jeugdpredikante. Zij wordt opgevolgd door Nicolette Bruining.

Van Reijendam schrijft dat zij tot één dag voor haar dood als jeugdpredikante heeft gewerkt.²⁶⁵ In 1941 wordt echter haar persoonsbewijs door de Duitsers

261. Gerlings, (1926), 40.

262. Zie over de Kring: Marieke Oosterman, "Vrouwelijke predikanten als buitenstaanders (1923-1958)" in deze bundel.

263. Van Reijendam-Beek, "Het waagstuk van de voorgangsters", 558.

264. *Soroptimist* (september 1928) 4, p. 2.

265. Van Reijendam-Beek, "Het waagstuk van de voorgangsters", 559.

ingenomen, zoals is aangetekend op haar persoonskaart.²⁶⁶ De reden daarvan heb ik niet kunnen achterhalen. Het moet haar wel problemen hebben opgeleverd, want zonder persoonskaart ontving men geen bonnen en zonder bonnen waren de mogelijkheden om levensmiddelen, textiel en steenkool te kopen op zijn minst uiterst beperkt.²⁶⁷ Op 11 mei 1942, twee dagen voor haar zeventenzestigste verjaardag sterft zij in Noordwijk.

VII. Bevindingen

Vanuit vrouwenstudies Theologie belangrijk om te signaleren is Gerlings' kruisgewijze benadering van de problematiek van de uitsluiting van vrouwen van het ambt. Zij kiest niet alleen de wettelijke politieke weg, maar ook de wetenschappelijk theologische weg om haar doel dichterbij te brengen. Juist door deze kruisgewijze benadering is zij in staat inhoudelijk invloed uit te oefenen op de beeldvorming in het theologische debat in het machtscentrum in haar kerk en is zij in staat een originele invalshoek te kiezen ten opzichte van haar academische mannelijke tijdgenoten die hetzelfde onderwerp behandelen.

Haar benadering is in meer dan één opzicht origineel. Zij expliciteert de betekenis van haar onderzoek voor haar eigen tijd. Haar uitgangspunt is minder het thema 'vrouwen in het vroege christendom' dan het 'in-schrijven' van vrouwen in het geheel van de vroege christelijke geschiedenis. Zij ontwerpt een beeld van het vroegste christendom waarin een theologisch-ethische visie, exegese en geschiedenis met elkaar verbonden worden. Zij besteedt meer aandacht, godsdienstig en vooral maatschappelijk, aan de positie van vrouwen in de culturen waaruit en waarin het christendom is ontstaan, waardoor het christendom historisch gesitueerd wordt. Zij beperkt zich tot de hoofdtraditie van het christendom, maar verruimt deze tegelijkertijd. Tekstinhouden die in de geschiedenis omstreden zijn, omdat deze geassocieerd zijn met ketteren, behandelt zij binnen de hoofdtraditie van het christendom en maakt daardoor het christendom minder monolithisch.

Een vergelijking met Schüssler maakt duidelijk dat, ondanks alle verschillen, elementen van de benadering van Gerlings verwantschap hebben met feministische bevrijdingstheologie. Doordat Schüssler haar werkwijze verantwoordt, kon met behulp van haar een tweetal keuzen die Gerlings maakt, worden geëxpliciteerd. Gerlings beperkt zich ten eerste niet tot de vrouw in het ambt in het vroegchristelijk gemeentelven, omdat zij vrouwen daarmee zou marginaliseren. Zij geeft evenals Schüssler een reconstructie van het vroege christendom als wezenlijk ook een geschiedenis van vrouwen en plaatst vrouwen doordoor in het centrum van

266. Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage. Inname op 12-9-1941.

267. Mogelijk is informatie te vinden in het familiearchief van Gerlings. Zij komt niet voor in L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. 13 Dln. ('s-Gravenhage, 1969-1988); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. (Utrecht/Antwerpen, 1973).

het christendom dat in haar visie als kern heeft het opkomen voor armen en verdrukten en daarbinnen valt in haar visie ook de categorie vrouw. Verder werd duidelijk waarom Gerlings niet kiest voor een benadering vanuit één discipline, maar theologie, exegese en geschiedenis in haar beeldvorming bijeenhoudt. Beiden kiezen voor een benadering die het historisch voorstellingsvermogen vergroot. Gerlings doet dat niet alleen bij haar lezing van de Paulusbrieven, maar ook bij haar interpretatie van de Samaritaanse vrouw.

Precies op het kruispunt van haar twee benaderingswijzen, de politieke en de wetenschappelijke is te zien waarom zij na haar proefschrift nauwelijks nog, ondanks de aansporing van haar promotor, theologie heeft geschreven. Zij heeft een dialogisch-hermeneutische benadering van theologie die feministische georiënteerd is. In deze benadering zijn verleden en actualiteit op elkaar betrokken, niet inhoudelijk maar als dynamiek, als inspiratie. Dit type theologie is niet 'louter academisch' maar wordt gemotiveerd door werkelijke, actuele problemen. Kennelijk heeft Gerlings geen ander conflict of probleem met het reëel bestaande christendom gehad dat haar voldoende heeft kunnen motiveren om nog een theologische studie te ondernemen.

Dit wordt ook daardoor bevestigd dat, zoals zij zegt, de christelijke traditie haar bewust maakt van wat zij onbewust weet. Zij interpreteert haar bestaan met behulp van die traditie. Het is die traditie die waarde en richting geeft aan haar leven. Zingeving en christendom vallen voor haar derhalve samen. Maar wel een christendom dat door haar vanuit haar bewustzijn als vrouw gereconstrueerd is. Theologie is voor haar het reconstrueren van die traditie. Het staan in die traditie maakt voor haar deel uit van haar definitie van theoloog-zijn. Dit maakt dat zij enerzijds een traditioneel, klassiek theoloog is, maar anderzijds wel één die aanvullende interpretaties en nieuwe gezichtspunten geeft die vrouwen inschrijven in de christelijke traditie. Zij creëert door binnen-christelijke alternatieven te bieden ruimte voor vrouwen.

Bibliografie Dr. A.C.E. Gerlings (1875-1942)

Een * betekent: niet zelf ingezien.

A. Archief*

- IIAV, kleine persoonsdossiers k 19,2;
- Gemeente-archief Haarlem, familiearchief Gerlings, 40 dozen, niet geordend.

B. Boek

1913 *De vrouw in het oud-christelijke gemeentelven*. Amsterdam, (diss.) 216 pp. 1ste en 2e druk.

C. Redactie van tijdschriften

- 1906 *Berichten uitgegeven door het Utrechtsche studenten-zendingsgezelschap Eltheto he basileia sou*. 60.1906-62.1908. (*Berichten van Eltheto*). Overgegaan in: *Eltheto he basileia sou. Uw koninkrijk kome...Orgaan der NCSV*. 62.1908. (*Eltheto*)
- 1914 *Omhoog. Onafhankelijk-godsdienstig tijdschrift* 1.1914. (*Omhoog*)

D. Artikelen en boekbesprekingen

- 1906 "Woorden gesproken op de Eerste-jaars vergadering der NCSV". *Berichten van Eltheto*, 60 (1906) 189-190.
- 1906 Bespreking van *Levensmacht en het pad door de vallei* door J.M. Westerbrink-Wirtz. *Berichten van Eltheto*, 60 (1906) 201-202.
- 1907 "Zijn idealen nodig?". *Berichten van Eltheto*, 61 (1907) 57-58.
- 1907 "Kingsley tegenover Ibsen". *Berichten van Eltheto*, 61 (1907) 110-112.
- 1907 "Overwerken". *Berichten van Eltheto*, 61 (1907) 221-223.
- 1907 "Is mystiek mystische narigheid?". *Berichten van Eltheto*, 61 (1907) 227.
- 1907 "Overzicht van de Chr. Vrouwen-Studentenpers uit het buitenland". *Bijblad bij de "Berichten van Eltheto"*, 61 (1907) 1, p. III-IV.
- 1907 Bespreking van *Ons Tijdschrift*. *Bijblad bij de "Berichten van Eltheto"*, 61 (1907) 11, p. II.
- 1907 Bespreking van *Trouwring* door T. de Witt Talmage vertaald door S. Uleers. *Bijblad bij de "Berichten van Eltheto"*, 61 (1907) 22, p. II.
- 1908 "Een woord tot de nieuw opgerichte zendingskringen". *Berichten van Eltheto*, 62 (1908) 34-36.
- 1908 Bespreking van *Is eene nieuwe vertaling van het Oude Testament noodig?* door Dr. A. Noordt zij. *Berichten van Eltheto*, 62 (1908) 48.
- 1908 Bespreking van *Groote Mannen* door Mr. H. Verkouteren. *Bijblad bij de "Berichten van Eltheto"*, 62 (1908) 8, p. IV.
- 1908 "Tot hoe lang moeten onze levens nog vastzitten?". *Berichten van Eltheto*, 62 (1908) 57-58.
- 1908 "Het leven met God". *Berichten van Eltheto*, 62 (1908) 103-104.
- 1908 "Levensgeluk". *Berichten van Eltheto*, 62 (1908) 110-111.
- 1908 "In memoriam Prof. Dr. J.M.S. Baljon. Geb. 1861- Gest. 10 mei 1908". *Eltheto*, 62 (1908) 115-116.
- 1908 "Aankondiging" van *Christelijk Sociaal. Proeve van onderzoek naar het verband tussen Christendom en Maatschappijleer* door Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne. *Bijblad bij de "Berichten van Eltheto"*, 62 (1908) 13, p. III.
- 1909 "De nieuwe plannen der M.Z.C.". *Eltheto*, 63 (1909) 137-138.

- 1914 "Congres tegen Rassenhaat". *Omhoog*, I (1914) 32.
- 1914 "Het ware leven". *Omhoog*, I (1914) 65-67.
- 1914 "Geen hulp". *Omhoog*, I (1914) 122-123.
- 1914 "Kinderen in de kerken der volwassenen?". *Omhoog*, I (1914) 156-159.
- 1914 "Wat wij tegenkwamen. Synthese". *Omhoog*, I (1914) 216-217.
- 1914 "Beroepsvreugde". *Omhoog*, I (1914) 228-231.
- 1914 "Een verzoek aan de Synode". *Omhoog*, I (1914) 317-318.
- 1922* "De toekomst der theologisch gevormde vrouw in de Nederlandsche Hervormde Kerk". *De Hollandsche huisvrouw*. VIII (1922) 90-92.
- 1926 "De nieuwe tijd roept om de vrouwelijke predikant" in: *Jaarboek voor het protestantsch theologisch onderwijs*. Groningen/'s-Gravenhage, 1926, 38-40.
- 1932 "Gerlings, Dr. Arnolda Constantia Eliana. Jeugdpredikante" in: *Wie is dat? Naamlijst van ongeveer 3000 bekende personen op elk gebied in het Koninkrijk der Nederlanden (Nederl. Oost- en West-Indië) met biografische aantekeningen, opgave hunner voornaamste werken, adressen, enz., enz.* 's-Gravenhage, 1932.

E. Over A.C.E. Gerlings

- 1913 "Promotie van Mej. Gerlings". *Kerknieuws, Algemeen Handelsblad*, 9 juli 1913.
- 1913 "De promotie van mej. Gerlings". *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 juli 1913.
- 1913 "De eerste vrouwelijke doctor in de godgeleerdheid". *Provinciale Groninger Courant*, 10 juli 1913.
- 1913 C.E.H., "Een feministische dissertatie". *Godsdienstig leven in Nederland, Algemeen Handelsblad*, 17 juli 1913.
- 1913 A(nnie) Zernike, Bespreking van *De vrouw in het Oud-Christelijke Gemeenteleven* door A.C.E. Gerlings. *Maandblad voor Vrouwenstudie*, I (1913) 82-87.
- 1913 J(eanette) van den Bergh van Eysinga-Elias, Bespreking van *De vrouw in het Oud-Christelijke Gemeenteleven* door Dr. C. Gerlings. *De vrouw in de XXste eeuw. Weekblad voor de vrouw*, III (1913) nr. 7, 49-52.
- 1914 J.Th. d(e) V(isser), Bespreking van *De Vrouw in het Oud-Christelijke Gemeenteleven* door Dr. C. Gerlings. *Stemmen des Tijds*. 3 (1914) 454-456.
- 1927 "Gerlings" in: *Nederland's Patriciaat*, 's-Gravenhage, 1927, 149-174, mn. 159. (Genealogieën van bekende geslachten XVII)
- 1983 M.G. Pettinga, "Gerlings, Arnolda Constantia Eliana" in: *Biografisch Lexicon van de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*. Dl. II, Kampen, 1983.
- 1987 Inge de Wilde, "Arnolda Constantia Eliana Gerlings (1875-1942)" in: *249 Vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1879-1987*. Groningen, 1987, 24-28.
- 1989 Freda Dröes, "Gerlings, Arnolda Constantia Eliana. Nederlands theologe en hulppredikante" in: *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z*. Red. Hedy d'Ancona, e.a. Utrecht, 1989.
- 1991 Freda Dröes, "Gerlings, Arnolda Constantia Eliana. Nederlands theologe en jeugdpredikante" in: *Grote Winkler Prins Encyclopedie*. Amsterdam, 1991, 9de druk.